

İslâmfobik Ortamlarda Yetişenlerin Ahiretteki Durumu

The Afterlife Condition of Individuals Raised in Islamophobic Environments

10.51605/mesned.1561095

Mehmet ŞAŞA

0009-0009-5248-0126

mehmet.sasa@amasya.edu.tr

Doç. Dr., Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam
Anabilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Amasya University Faculty of Theology
Department of Kalam

Araştırma Makalesi

Research Article

Geliş Tarihi: 04.10.2024

Date of Submission: 04.10.2024

Kabul Tarihi: 17.12.2024

Date of Acceptance: 17.12.2024

Yayın Tarihi: 31.12.2024

Date of Publication: 31.12.2024

Benzerlik Taraması: Evet, Turnitin

Plagiarism Checks: Yes, Turnitin

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Afterlife Condition of Individuals Raised in Islamophobic Environments

Summary: Just as it is a reality that Allah sends prophets to this world, which is a place of trial, it is also possible for some people to remain unaware of these prophets and the messages they brought. Consequently, the question of the afterlife judgment for those who have not received the divine invitation inevitably arises. In the history of Islamic thought, this issue has generally been discussed under the titles *The Judgment of the People of Fatrah* and *The Judgment of Those Who Have Not Received the Invitation*. Various approaches have emerged in this context. Many scholars argue that such individuals will be held responsible for acknowledging the existence and unity of Allah, and thus those who do not believe in this will be deserving of eternal punishment. In contrast, a significant group contends that these individuals are not subject to divine mandate and therefore will not be subjected to punishment in the hereafter and will enter paradise. Some also argue that since there is no mandate, neither affirming nor denying will occur for them. Consequently, in the hereafter, they will not enter hell as they are not considered disbelievers, nor will they remain eternally in paradise, as they are not considered believers. They will only receive the reward for their good deeds after the resurrection and then cease to exist. These differing perspectives highlight that this issue represents a significant subject requiring thorough and meticulous scholarly investigation. Nevertheless, research has revealed that there is no independent study focusing on the particular situation of individuals raised in an environment shaped by Islamophobia in relation to their fate in the hereafter. In this study, various perspectives in Islamic thought on this issue have been identified and evaluated. Thus, this study has been conducted with the aim of partially addressing this gap. In this context, the objective is to present this disputed issue while taking into consideration contemporary conditions. Additionally, the study aims to analyze the collected data, synthesize findings, and offer some evaluations. In this study, the methods of literature review, systematic analysis, and evaluation were employed. As a result of the research and examinations, it has been determined that individuals in such situations cannot all be placed in the same category, and that each person will be evaluated based on their unique circumstances in the afterlife. Therefore, it is believed that many of them will attain divine mercy and achieve salvation, while a certain group, possessing specific characteristics, may be deprived of divine mercy and face eternal loss in accordance with divine justice. To clarify further, it is considered appropriate to classify people of Interregnum into four groups. While it is hoped that the first three groups will attain divine mercy and enter Paradise, it is concluded, based on Islamic teachings, that the last group will not be deserving of divine mercy, although the final judgment belongs solely to God. These groups can be briefly described as follows: The first group includes those who, despite living in an environment influenced by Islamophobia, have never heard of Islam, either positively or negatively. Since there is no act of affirming or denying involved, it is not appropriate to classify these individuals as believers or disbelievers. Although it cannot be definitively stated, based on concrete evidence, that these individuals will enter Paradise, it is hoped that they will attain divine mercy and be admitted to Paradise. The second group consists of those who, despite being raised in such an environment, have heard of Islam negatively but do not harbor any hatred or hostility towards it, even inwardly, and maintain a passive stance. These individuals are neither theologically corrupt (*fāsid*) nor corruptive (*mufsid*). It is believed that they could be considered in the same category as the first group in the afterlife, and therefore it is hoped that they will attain divine mercy and be saved. The third group includes those who, due to the influence of such an environment, have heard of Islam negatively and developed negative thoughts, harboring hatred and hostility towards Islam and Muslims inwardly. However, this hatred remains confined within themselves and does not manifest in

verbal or physical acts of violence, indicating a passive yet potentially active disposition. These individuals, while corrupt (fāsīd) on a personal level, are not corruptive (muḥsīd), and thus it is hoped that they will be granted Allah's forgiveness and enter Paradise. However, if Allah chooses to punish them, it would not be an injustice but an act of divine justice. If he rewards them, it would not be as a reward for obedience but rather an act of grace and generosity. The fourth group consists of those who have heard of Islam negatively, developed negative thoughts, and not only harbor hostility towards Islam and Muslims but actively engage in black propaganda against them, inciting others to hatred and enmity, and carrying out their hostility through verbal and physical acts of violence. In other words, these individuals are not only harboring intense hatred inwardly but are also actively engaging in verbal and physical violence against Islam and Muslims in a radical manner. Since these individuals have deliberately chosen disbelief and have become both corrupt and corruptive (fāsīd and muḥsīd), it is believed that they will not be deserving of divine mercy in the afterlife. On the other hand, since there are individuals who, despite being raised in an Islamophobic environment, choose faith through their own will, it seems difficult to accept Islamophobia as a universally legitimate excuse in the afterlife. However, it is believed that many individuals will attain divine mercy and enter Paradise due to their specific circumstances.

Keywords: Kalām (Islamic theology), Islamophobia, Al-ākhirah (Hereafter), Dawah (Invitation), Divine message, Fatrah (Interregnum).

İslâmofobik Ortamlarda Yetişenlerin Ahiretteki Durumu

Öz: İmtihan yurdu olan bu dünyaya Allah'ın peygamber göndermesi bir gerçeklik olduğu gibi bazı insanların o peygamberlerden ve getirdikleri mesajlardan habersiz kalabilmeleri de mümkündür. Kendilerine ilahi davetin ulaşmadığı kişilerin ahiretteki hükmünün ne olacağının gündeme gelmesi kaçınılmazdır. İslâm düşünce tarihinde de bu mesele, genelde *fetret ehlinin hükmü* ve *kendisine davetin ulaşmadığı kişinin hükmü* başlıkları altında ele alınmış ve tartışılmıştır. Bu bağlamda farklı yaklaşımların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu konuda birçok âlim, bunların Allah'ın varlığını ve birliğini bilmekle sorumlu olacağını, dolayısıyla buna iman etmeyenlerin ebedi azaba müstahak olacağını savunmuştur. Buna karşın büyük bir kesim, bunlar için teklifin söz konusu olmadığını, dolayısıyla bunların ahirette azaba uğramayacaklarına ve cennete gideceklerini ileri sürmüştür. Kimileri de bunlar için teklif söz konusu olmadığı için tasdik ve inkârın da meydana gelmeyeceğini savunmuştur. Dolayısıyla ahirette bunlar, kâfir olmadıkları için cehenneme girmeyecek; mü'minde sayılmayacakları için de ebedi olarak cennette kalmayacaklardır. Sadece haşr edildikten sonra iyiliklerinin karşılığını görecek akabinde de yok olacaklardır. Bu farklı yaklaşımlar, konunun üzerinde ciddi çalışmaların yapılması gereken önemli bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde İslâmofobinin olduğu bir ortamda yetişmiş birisinin ahiretteki hükmünün ne olacağına dair müstakil bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada İslâm düşüncesinde ortaya konulan farklı yaklaşımlar zikredilmiş ve değerlendirilmiştir. Böylece boşluğu kısmen de olsa doldurabilmek adına bu çalışma yapılmıştır. Bu bağlamda üzerinde ihtilaf edilmiş olan meselenin, güncel şartlar da gözetilerek ortaya konulması hedeflenmiştir. Ayrıca elde edilen veriler üzerinde birtakım analizlerde bulunulmuş ve sentezleme yapıp bazı değerlendirmelerin yapılması amaçlanmıştır. Araştırmada literatür tarama, sistematik tahlil ve değerlendirme yöntemi kullanılmıştır. Araştırma ve incelemeler neticesinde İslâmofobik ortamlarda yetişen bireylerin tamamının aynı kategoride kabul edilemeyeceği, ahirette her bireyin kendi durumuna göre özel değerlendirileceği, dolayısıyla birçoğunun ilahi rahmete mazhar olup kurtuluşa erebileceği; ancak belli özellikler taşıyan bir kesimin ilahi rahmetten mahrum kalabileceği, ilahi adalet ile ebedi hüsrana uğrayabileceği kanaati hâsıl olmuştur. Daha açık bir ifadeyle fetret ehlinin dört sınıfta ele alın-

ması uygun görülmüş, ilk üç grubun, ilahi rahmete mazhar olarak cennete girebilecekleri ümit edilmişken, son grubun, nihai hüküm Allah'a ait olmakla beraber İslâmî öğretilerden hareketle ilahi rahmete müstahak olamayacakları kanaatine varılmıştır. Bu grupları kısaca şöyle zikretmek mümkündür. Birinci gruptakiler, İslâmofobinin olduğu bir bölgede yaşamalarına rağmen İslâm'ı olumlu ya da olumsuz hiç duymamış olanlardır. Bunlarda herhangi bir tasdik ve inkâr etme eylemi söz konusu olmadığı için onların mü'min ya da kâfir olarak nitelendirilmesi uygun olmadığından cennete gireceklerini kesin bir delile dayanarak söyleyememekle beraber ilahi rahmete mazhar olup cennete girecekleri ümit edilir. İkinci gruptakiler, böyle bir ortamda yetişip de İslâm'ı olumsuz bir şekilde duymuş; ancak kalben de olsa nefret ve düşmanlık beslemeyen, pasif bir tutum sergileyenlerdir. Bunlar, itikadi açıdan ne fâsid ne de müfsittir. Bunların da ahirette birinci gruptakilerle aynı değerlendirilebileceği, dolayısıyla ilahi rahmete mazhar olup kurtulmaları ümit edilir. Üçüncü gruptakiler, böyle bir ortamın etkisiyle İslâm'ı olumsuz bir şekilde duymanın etkisiyle kendisinde olumsuz düşünceler oluşan; İslâm'a ve Müslümanlara karşı nefret ve düşmanlık beslemekle beraber bu nefreti, sadece kendisiyle sınırlı kalıp sözselsel ve fiziksel bir şiddet ve eyleme dönüşmeyen, sadece kalben rahatsızlık duyanlardır. Kısaca pasif, ancak her an aktif hale dönüşecek potansiyelde olanlardır. Bunlar, her ne kadar bireysel olarak fâsid olmuşlarsa da müfsid olmadıkları için ahirette Allah'ın af ve mağfiretine mazhar olabilecekleri ve cennete girebilecekleri ümit edilir. Bununla beraber Allah, bunlara azap ederse bu bir cezalandırma değil, adaldir. Mükâfat verirse de taate karşı bir sevap değil, fazilet ve cömertliktir. Dördüncü gruptakiler ise İslâm'ı olumsuz bir şekilde duymaktan etkilenecek kendisinde olumsuz düşünce oluşan, kendisi İslâm ve Müslümanlara düşmanlık beslemekle kalmayıp, onların aleyhinde kara propaganda yaparak başkalarını da kin, nefret ve düşmanlığa teşvik eden ve düşmanlığını eyleme geçirenlerdir. Başka bir ifadeyle radikal ve aktif bir şekilde nefret etmekle kalmayıp İslâm ve Müslümanlara yönelik sözselsel ve fiziksel şiddet eylemlerinde bulunanlardır. Bunlar özellikle bizzat iradeleriyle inkâr ederek fâsid ve müfsid olduklarından dolayı bunların ahirette ilahi rahmete mazhar olamayacakları düşünülmektedir. Diğer taraftan İslâmofobik bir ortamda yetişseler bile aynı ortamda iradesiyle imanı tercih edenler bulunduğundan dolayı ahirette İslâmofobinin genel geçer meşru bir mazeret kabul edilmesinin zor görüldüğü; ancak birçok kişinin bundan dolayı ilahi rahmete mazhar olarak cennete girebileceği kanaati hâsıl olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İslâmofobi, Ahiret, Davet, İlahi Mesaj, Fetret.

Giriş

Düşünce tarihine bakıldığında ölümden sonra insanın ne olacağı, hayatın devam edip etmeyeceği, beden ve ruhun ne olacağına dair birçok teori geliştirilmiştir. İnsanoğlunun dünyada gerek iyi gerekse kötü olsun yaşadığı her şey, hak olsun batıl olsun inancı onun dünya hayatına dair tasavvurunu etkilediği gibi ölümden sonraki dönemine dair birtakım düşüncelerinin oluşmasını da etkilemektedir. Aynı zamanda insanların dünya hayatında yaşadığı ortam, içinde büyüdüğü inanç ve düşünce yapısı ölüm ötesi hayatının ne olacağına dair verilecek hükümleri de etkilemektedir. Nitekim Kelâm düşüncesinde kendisine ilahi mesaj ulaşmayanların ahiretteki durumunun ne olacağı, bunların akibetleri hakkında nasıl bir hüküm verileceği konusu tartışılmıştır. Bu bağlamda Mu'tezile uleması, Semerkant Mâtürîdîleri ve Ebû Hanîfe kendisine ilahî mesajın ulaşmadığı kişilerin Allah'ı bilmekle mükellef olduklarını, O'nu tanımadan ölüp gitmeleri durumunda ahirette mazur görülemeyeceklerini, ebedi azaba müstahak olacaklarını ileri sürmüşlerdir. Buna karşın Eş'arîler ile Buhâra Mâtürîdîleri, bu kişilerin ahirette mazur görülebileceklerini beyan etmişlerdir.¹

¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehmet Şaşa, *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Marifetullah* (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), 216-235.

İslâmofobinin olduğu bir ortamda yetişip hayatlarını sürdürenlerin hakiki anlamda ilahi mesajla tanışıp tanışmadıkları, ölümden sonraki halleri hakkında neler söylenebileceği merak edilen konular arasında yer almıştır. Bu çalışma yapılmadan önce bu konunun müstakil olarak ele alındığı bir çalışmanın olup olmadığı araştırılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde klasik kelimelerin kaynaklarında her ne kadar doğrudan olmasa da *fetret ehli*² ve *kendisine davet ulaşmayan kişi*³ bâb başlıklarında kısmen ve dolaylı da olsa meseleye işaret edildiği görülmüştür. Bununla beraber İslâmofobinin ne olduğu, tarihsel süreci, özellikle Batı'nın bu sahada neler yaptığına dair birçok bilimsel çalışmanın⁴ yapıldığı görülmüştür. Ancak sorun çözmeyi değil üretmeyi gaye edinen İslâmofobi algısının ve projesinin yürütüldüğü bir coğrafyada doğmuş, yetişmiş ve ölmüş birisinin mükellefiyet boyutunun ve ahiretteki durumunun ne olacağına ele alındığı müstakil bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine alandaki boşluğu kısmen de olsa doldurma amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Öncelikle İslâmofobi olgusunun dilbilimsel analizi yapılmış, kısaca tarihi serencamı ortaya konulmuş, nihayetinde İslâmofobik ortamlarda ömrünü geçirmiş kişilerin ahiretteki durumuna dair birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur. Alanla ilgili kitapların yanı sıra birçok makale, kitap bölümü, bildiri aslı ya da fer'î kaynak olarak esas alınmıştır. Aynı zamanda konuyla ilgili birçok veri toplandıktan sonra tasnife gidilmiş, sentezlenmiş, bunlar hakkında birtakım analizler ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bu açıdan literatür tarama, sistematik tahlil ve değerlendirme yönteminin uygulanmaya çalışıldığı söylenebilir.

Bu çalışmada “İslâmofobinin olduğu bir ortamda doğup yetişen ancak Allah’a ve Hz. Muhammed’e (s.a.v.) iman etmeden ölen kişinin ahiretteki durumu hakkında neler söylenebilir?”, “Bu şekilde ölen birisinin mazur görülmesi ve cennete gitmesi mümkün müdür?”, “Yoksa mazur görülmeyip ebedi olarak cehenneme müstahak mı olur?”, “Böyle bir ortamda yetişmiş olanların tamamı ahirette aynı hükme mi tâbidir?” gibi birtakım sorulara İslâm öğretilerine göre cevaplar aramak amaçlanmıştır.

² Fetret, sözlükte “gevşeklik, inkıta, bezginlik, tesirini ve gücünü kaybetmek” manasına gelir. İstilahta ise kelimeye farklı manaların hamledildiği görülmektedir. İmâm Mâtürîdî’ye göre Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında olanlara fetret ehli denir. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1426/2005), 8/311, 327. Bununla beraber fetretin; iki peygamber arasındaki kesilme olduğu konusunda müfessirlerin icma ettiği nakledilmiştir. Ebû Abdurrahmân İbrahim b. Sa’d, *Mu’cemu’t-tevhîd* (Suud-i Arabistan: Dâru’l-Kabes li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1435/2014), 1/224. İbn Hazm’a göre fetret ehli, kendilerine ilahi uyarının gelmediği ve nass ve nübüvvetin ulaşmadığı kimselerdir. Ebû Muhammed Ali İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-mîle ve’l-ehvâ ve’n-nihal* (Kâhire: Mektebetü’l-Hancı, ts.), 4/34. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ebû Tâlib Ukayl b. Atiyye el-Kadâi el-Endülîsî el-Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl fi muvâzeneti’l-a’mâl ve Hukmi ğayri’l-mükellefine fi’l-ukbâ ve’l-meâl*, thk. Mustafa Bâhû (Birleşik Arap Emirlikleri: Dâru’l-İmâm Mâlik, 1427/2006), 1/414; Metin Yurdağür, *İslâm Düşüncesinde Fetret Kavramı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1998), 25; Mustafa Akçay, *Çağdaş Dünyada İnsan ve Sorumluluğu* (İstanbul: Işık Yayınları, 2001), 55-60.

³ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlu’d-dîn* (İstanbul: y.y., 1346/1928), 262-264; Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl*, 1/8, 410; 2/607.

⁴ Geniş bilgi için bk. İbrahim Kalın- John Esposito, *İslâmofobi*, 21. *Yüzyılda Çoğulculuk Sorunu* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015); Mehmet Kinyas Güzelaçar, *İslâmofobinin Temelleri ve İnanç Dünyasına Etkileri* (Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Mehmet Şaşa, “İslâmofobi Olgusu”, *Günümüz İnanç (Kelâm) Problemleri*, ed. Hamdi Gündoğar-Hilmi Kemal Altun, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023, 165-185; Necmi Karlı, “İslâmofobi’nin Psikolojik Olarak İncelenmesi”, *Dinbilimleri Dergisi* 13/1 (Haziran 2013), 75-100; Hüsnü Ezber Bodur, “Batı’da İslâm Karşıtlığının İcat Edilmiş Dili Olarak İslâmofobi”, *İlahiyat Akademi Dergisi* (6) (2017), 69-86; Necdet Subaşı, “İslâmofobi: Eski ve Yeni Sınırlar”, *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslâmofobi ve Terör Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Azize Topper Kaygın-Cüneyd Aydın, (01-02 Aralık 2016), Bartın: Mutlu Basım-Yayınları, 2016, 73-87; Ahmet Kızılkaya, “Geçmişten Günümüze İslâmofobi: Kökeni, Tarihsel Gelişimi ve Bugünü”, *Orta Asya’da İslâm, Temsilden Fobiye, Tanımadan Tanımlamaya*, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ankara; y.y., 2012, 1/621-639; Mustafa Alıcı, “Batının Bitmeyen Sanal Korkusu: İslâmofobi”, *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (Nisan-Mayıs-Haziran 2019), 405-434; Seyfettin Aslan-Müslüm Kayacı-Rukiye Rojda Ünal, “İslâmofobi ve Batı Dünyasındaki Yansımaları”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/8 (Nisan 2016), 451-462; Ahmet Yemenici - Özcan Güngör, “Batı’da İslâmofobi Algısının İstatistiksel Anlamı Üzerinde Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies Comperative Religious Studies* 13/9 (Bahar 2018), 293-313; Mehmet Ali Kirman, “İslâmofobinin Kökenleri: Batılı mı Doğulu mu?”, *Journal of Islamic Research* 21/1 (Haziran 2010), 21-39.

1. Kavramsal Olarak İslâmfobi

İslâmfobi konusuna evvela dil bilimsel tahlil ile başlamak, konunun anlaşılması açısından son derece önem arz etmektedir. Bu kavram, İslâm ile fobi kelimelerinin birleştirilmesinden oluşan bir terimdir. İslâm “boyun eğmek, teslim olmak/etmek/vermek, barış yapmak, kurtuluşa ermek” anlamına gelmekte olup, silm (selm) kökünden türemiş if’âl bâbının mastar formudur. Aynı zamanda İslâm, sadece “hakka ve doğruya uyma” manasına da gelmektedir.⁵ Fobi (İngilizce: phobia) ise kökü itibarıyla Grekçe bir kelime olup, kimi araştırmacılara göre Yunan mitolojisinde “dehşet tanrısı” olarak bilinen *phobos* kelimesinden gelmiştir. Bazıları ise fobinin, “patolojik korku” manasına gelen *phobie* kelimesinden geldiğini ve Fransızca bir kelime olduğunu iddia etmişlerdir. Türkçede fobi “belli nesnelere ya da durumlar karşısında duyulan olağanüstü güçlü yığı ve korku” anlamında kullanılmıştır.⁶ Psikoloji ilminde ise “bir durum, nesne veya bir etkinliğin doğurduğu, birey tarafından da aşırı ve yersiz kabul edilen yoğun, inatçı, akıl dışı bir korku” şeklinde tarif edilmiştir.⁷ Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere fobi sadece tek biçimde değildir. Belirli bir duruma, olguya ya da nesneye karşı oluşabilmektedir. Bu bağlamda İslâmfobi, olguya karşı inatçı, anlamsız ve akıl dışı bir korkudur.⁸

Mahiyet açısından İslâmfobinin ne olduğu tam anlaşılmasa da bu alandaki literatür tarandığında bu kavram ile İslâm ve Müslümanların bağnazlık, ön yargı, düşmanlık, nefret ve husumetin hedefi yapıldığı, özellikle de korku objesi haline dönüştürüldüğü görülmektedir. Nitekim özellikle Batılı kaynaklar incelendiğinde en geniş anlamıyla İslâmfobinin, “İslâm ile Müslümanlardan ve onlara ait özelliklere karşı hissedilen kaygı ve korku” olarak tarif edildiği görülür.⁹ Hatta 1997 yılında İngiliz düşünce kuruluşu olan Runnymede Trust’ın “*Islamophobia: A challenge for us all*” (İslâmfobi: Hepimize bir meydan okuma) adıyla yayımladığı ilk raporunda İslâmfobi, İslâm’a yönelik temelsiz bir düşmanlık olarak ifade edilmiştir.¹⁰ *Petit Robert* sözlüğünün 2006 tarihli baskısında ise “Fransa’da İslâm ve Müslümanlara yönelik ırkçılık, Fas/Mağrip kökenli göçmenlere karşı kötü niyetli tutumlar,” diye açıklanmıştır.¹¹ Aynı şekilde 2006 yılında Avrupa Konseyi’nin *Islamophobia and its Consequences on Young People* ismiyle yayımladığı raporda da “İslâm ve Müslümanlara karşı hissedilen korku ya da ön yargılı görüş” şeklinde beyan edilmiştir.¹² Türkçede İslâm’a veya Müslümanlara karşı beslenen korku, nefret, düşmanlık, kin vb. anlamında kullanılmıştır.¹³

Dikkat edilirse etimolojik olarak barış ve esenliği ifade eden, Allah’ın iradesine teslim olma manasına gelen İslâm ile ona karşı anlamsız, inatçı ve akıl dışı bir korkuyu ifade eden fobi kavramları birbirlerine zıt oldukları halde derin bir proje neticesinde birleştirilerek İslâmfobi kavramı üretilmiştir. Batı’da İslâmfobi; siyasi, askerî, iktisadi, içtimai boyutunun yanı sıra medya ve akademik bileşenleri olan bir endüstri çalışmasıdır. Bu kolektif çalışma ile İslâm, terörizmin kaynağı; Müslümanlar ise terörist olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda devlet başkanlarının ve papa dâhil papazların, İslâm

⁵ Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 21/1.

⁶ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Fobi”, (Erişim 16.09.2024).

⁷ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009), 291.

⁸ Karslı, “İslâmfobi’nin Psikolojik Olarak İncelenmesi”, 78-79.

⁹ Alıcı, “Batının Bitmeyen Sanal Korkusu: İslâmfobi”, 407.

¹⁰ Bodur, “Batı’da İslâm Karşıtlığının İcat Edilmiş Dili Olarak İslâmfobi”, 70.

¹¹ Subaşı, “İslâmfobi: Eski ve Yeni Sınırlar”, 75.

¹² Tuba Er, Kemal Ataman, “İslâmfobi ve Avrupa’da Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Aralık 2008), 755.

¹³ *Güncel Türkçe Sözlük*, “İslâmfobi”, (Erişim 16.09.2024).

ve Müslümanlara karşı yaptığı birçok konuşmalarını ve röportajlarını görmek mümkündür. Aynı şekilde İslâmofobi lehine ciddi bütçeler ayrılmış; dergi, gazete, televizyon, sosyal medya gibi birçok kitle iletişim aracı üzerinden karikatürler çizilerek, filmlerde kötü karakterli aktivistlere rol verilerek Müslümanlar karalanmıştır. Ayrıca bazı akademisyenler ve köşe yazarları tarafından birtakım olumsuz yazılar kaleme alınmıştır. Bu vesileyle cihat, inşallah, maşallah gibi birçok İslâmi kavram, anlamlarından saptırılmakla kalınmamış; Abdullah, Müslim, Salih gibi doğrudan İslâm'ı hatırlatan birçok özel isim terörizm ile öne çıkan simalarla eşleştirilerek yıpratılmaya çalışılmıştır. Bunlarla da sınırlı kalınmayıp oluşturulan olumsuz algı neticesinde istenilen Müslüman coğrafyalara askerî operasyonlar düzenlenmiştir. Böylece İslâm ve Müslümanlara karşı doğal düşmanlık, ön yargı, kin ve nefretin oluşturulması hedeflenmiştir.¹⁴

Aslında İslâmofobinin, tasavvurdan yoksun peşin hüküm olduğu söylenebilir. Araştırma ve inceleme neticesinde ulaşılan yakine dayanan tasavvura bina edilen bir hüküm olmayıp sadece peşin ön yargıdır. Diğer bir ifadeyle ilmî bir usulle elde edilen bir hüküm olmayıp, sonradan kaynaklı birtakım vehimlerle inşa edilen tasavvura dayalı peşin ön yargıdır. Hâlbuki "Bir şey hakkında hüküm vermek, o şeyi tasavvur etmenin bir alt parçasıdır."¹⁵ Usûl kaidesi gereği hüküm, tasavvurun yakine ulaşacak şekilde tamamlanması neticesinde verilmelidir. İslâmofobi olgusunun tasavvurunda bir kesinliğin olduğunu söylemek çok zor görünmektedir. Dolayısıyla onların ilimle değil, vehm ve şekk ile hükmettiğini söylemek mümkündür. Aynı zamanda İslâmofobide süje ile obje arasındaki ilişkide obje değil, süje esas alınmıştır. Dolayısıyla subjektif bir yargıdan öteye geçmemekte ve objektiflik barındırmamaktadır. Çünkü burada bilgi objesi olan İslâm tanınmadan onun hakkında kişisel yargılar verilmiştir. Halbuki nesnel bilgi, süjenin değil, objenin esas alınmasıyla elde edilmektedir. Başka bir ifadeyle araştırma ve inceleme neticesinde tanındıktan sonra süjenin zihninde var olan bir nesne/şey hakkında bir tasavvur oluşmakta ve onun hakkında hüküm verilmektedir. İslâmofobide ise İslâm tanınmadan onun hakkında önce süjenin zihninde bir suret oluşturulmakta, buradan da İslâm hakkında yargıda bulunulmaktadır.

2. İslâm Düşüncesinde İnsanların Ahiretteki Durumuna Dair Yaklaşımlar

İslâm ve Müslümanlar aleyhine bilinçaltına yönelik ciddi kara propaganda yapılarak oluşturulan olumsuz algının gölgesinde yetişen birisinin ahiretteki durumunun ne olacağı önemli bir sorundur. Kelâm düşünce tarihine bakıldığında İslâmofobi özelinde konunun ele alınmadığı görülmekle beraber bu konuyu da içerisine alacak şekilde genel değerlendirmelerin olduğu görülmektedir. Nitekim İslâm düşüncesinde Fetret ehli dâhil insanların ahiretteki durumu hakkında şu farklı görüşler karşımıza çıkmaktadır:

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. Bodur, "Batı'da İslâm Karşıtlığının İcat Edilmiş Dili Olarak İslâmofobi", 74, 75; Önal, "İslâmofobi Bağlamında İslâm Karşıtı Söylemlerin Batı Dünyasındaki Yansımaları", 392-393; Fehmi Kuru, "Tarihi Misyon", *Yenişafak* (10 Temmuz) 2005, 12; Çetinkaya, "Batı'da Hz. Muhammed (S) Üzerinden İslâmofobi'nin Yansımaları", 121; Kızılkaya, "Geçmişten Günümüze İslâmofobi", 1/630; Şaşa, "İslâmofobi Olgusu", 165-185; Esra Erkar, "Modern Dünya'nın Kurgusal Korkusu: İslâmofobi", *Sosyal Bilimler Genç Akademisyenler Sempozyumu 1 Bildiriler Kitabı*, Ed. Bilal Toprak-Vd., Mardin 2016, 203.

¹⁵ "الحكم على الشيء فرع عن تصوره" kaidesi için bk. Muhammed Mustafa Zühaylî, *el-Vecîz fi usûli'l-fikhi'l-İslâmiyye* (Dımeşk y.y., 1427/2006), 1/468; Vizaretu'l-Evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, *Mevsûatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye* (Kuveyt: y.y., 1404/1983), 1/62; Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed el-Mervezî, *Kavâidi'l-edilleti fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1418/1999), 1/127; Muhammed b. Sâlih Useymîn, *el-Usûl min ilmi'l-usûl* (İskenderiyye: Dâru'l-İmân, 2001), 65; Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddin, *Mevsûatu'l-Elbânî* (Yemen: y.y., 1431/2010), 7/842. 853.

1. Özellikle İslâm davetinin tebliğ edilmediği dolayısıyla kendilerine ilahî mesajın ulaşmadığı kişileri kategorize ederken Bağdâdî'nin (öl. 429/1037-38), aklî bilgilerin zorunlu kabul edilip edilmeyeceğini temel ölçüt olarak yapmış olduğu tasniftir. Buna göre aklî bilgilerin zorunlu olduğunu kabul edenler için ilahi davet ulaşmayanlar iki kısımdır. İlk kısımdakiler, Rabbinin tevhidini, sıfatlarını, adaletini ve hikmetini zaruri olarak tanıyan/bilen kimselerin hükmü, Müslümanların hükmü gibi olup nübüvvet ve şer'î hükümleri bilmeme konusunda mazur görülürler. İkinci kısımdakiler ise Rabbinin tevhidini ve adaletini zaruri olarak tanımıyorsa/bilmiyorsa ona herhangi bir teklif söz konusu değildir. Ahirette de bunlara ne sevap ne de azap vardır.¹⁶ Buna karşın Mu'tezile ve Eş'arîler gibi aklî bilgilerin zorunlu değil de kesbî olduğunu savunanlara göre ise ilahi davet ulaşmayanlar iki sınıftır. İlk gruptakiler, Mu'tezile'ye göre ilahi davet ulaşmadığı halde aklı kemale ermiş ve tevhid ve adalet konusunda hakka inanmış olanlar, nübüvvet ve şer'î hükümleri bilmeme konusunda mazur görülürler. Fakat bunlardan hakka inanmaktan yüz çevirmiş olanlar, kâfir kabul edilir ve azaba müstahak olurlar. Bunların hükmü, Müslümanların hükmü gibi olup nübüvvet ve şer'î hükümleri bilmeme konusunda mazur görülürler. İkinci gruptakiler ise Eş'arîlere göre vâciplerin vücûbiyeti ancak şeriat ile olduğu için kendilerine ilahî mesaj ulaşmadığı halde tevhîd ve adalet konusunda hakka inanmış olanlar, nübüvvet ve şer'î hükümleri bilmeme konusunda mazur görülürler. Bununla beraber ilhad, küfür/inkâr ve ta'til şeklinde inançsız olanlar vardır ki bunlar için iki ihtimal söz konusudur. Birinci ihtimale göre kendilerine herhangi bir peygamberin daveti ulaşmış; ancak ona iman etmemiş olanlar ebedi azaba müstahak olurlar. Diğer ihtimale göre ise kendilerine hiçbir davet ulaşmamış olanlar mükellef sayılmaz ve ahirette sevap ya da azaba müstahak olmazlar. Şâyet Allah, azap verirse bu bir cezalandırma değil, adalettir. Eğer nimet verip ödüllendirirse bu itaate karşı sevap değil, fazilet ve cömertliktir. İslâm daveti ulaşmadığı halde tevhîd ve küfre dair bir inancı olmayanlar yani ne küfre ne de tevhide (imana) yönelmemiş olanlar ise ne mü'min ne de kâfirdir. Allah, ahirette dilerse adaleti gereği azap eder, dilerse cömertliği gereği nimet verip mükâfatlandırır.¹⁷

Bağdâdî'nin zikrettiği üzere Mu'tezile'ye göre bir kişi fetret ehli de olsa bu âlemin bir yaratıcısının olduğunu bilmekle sorumludur. Dolayısıyla ilahi mesaj ulaşmamış olsa da bir yaratıcının varlığını bilmeyip de ona iman etmeyenler cehenneme gideceklerdir. Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) yanı sıra Semerkant Mâtürîdîleri de fetret ehli olsa bile Allah'ı bilme konusunda mazur görülemeyeceklerini savunmuşlardır.¹⁸

Buna karşın Eş'arîlerin yukarıdaki görüşüne göre bu durumdaki kimseler kâfir, müşrik, ateist de olsa dinî bir yükümlülükleri olmadığı için ahirette cennete gideceklerdir. Dolayısıyla bu yaklaşımı benimseyenlere göre fetret ehlinin de dinin teferruatındaki hatalarından dolayı ceza görmeyeceklerinde bütün âlimler fikir birliği içindedir. Hatta Eş'arî âlimlerinin de zikrettiği üzere Şafîî (öl. 204/820) ve Eş'arî'ye (öl. 324/935-36) göre fetret ehli iman etmeyip küfre girse bile mazur görülürler ve sorumlu olmazlar. Çünkü mesuliyet, ancak peygamber gönderilmesi ile tahakkuk eder. Ayrıca hem peygamber gönderilebileceğinin hem de peygamberin vazifesinin mahiyetinin bilinmesi gerekir ki sorumluluk söz konusu olabilsin. Eğer peygamberlerin irşatları, zamanın geçmesi ve gaflet gibi sebeplerden dolayı gizli kalır da anlaşılmazsa, bunlara vâkıf olamayanlar ehl-i fetret sayılırlar ve azap görmezler.¹⁹

¹⁶ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 263.

¹⁷ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 263-264.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Şaşa, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, 181-214.

¹⁹ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 263-264. Ayrıca bk. Said Nursî, *Mektûbât* (İstanbul: Envâr Neşriyat, 1996), 385.

Bağdâdî, kendisine davet ulaşmayanlara karşı dünyada hukukî sorumluluklardan da bahsetmiştir. Ona göre kesin bir hüccet olmadıkça hiç kimsenin, davet ulaşmayan birisiyle karşılaştığında onu öldürmesi söz konusu değildir. Böyle birisini öldüren kişiye dünyada diyetin vâcip olup olmadığı ihtilaflıdır. Irak ulemasına göre bu kişiye diyet ödemek gerekmez. Ancak Şâfiî'ye göre kefaretle beraber diyet ödemesi vâcibtir. Eğer zimmet ehli²⁰ ise zimmî diyeti; herhangi bir dine mensup değilse -hükmen Müslüman kabul edileceği için- Müslüman diyeti ödemesi gerekir. Ancak Şâfiî ve onu takip edenlere göre bu kişinin, en düşük diyet olan Mecûsî diyeti ödemesi gerekir.²¹

2. Gazzâlî'nin (öl. 505/1111), *Faysalü't-tefrika* eserinde o dönemde yaşayıp da kendilerine ilahî mesajın ulaşmadığı Rum ve Türk bölgelerindeki Hıristiyanların ilahî rahmetin kapsamına gireceğini umduğuna dair görüşünü görmek mümkündür. O, ilahî mesajın kendilerine ulaşmadığı insanları üç sınıfa ayırmıştır: Birincisi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) isminin ve ilahî mesajın kendilerine ulaşmadığı insanlardır ki bunlar mazurdur. İkincisi, İslâm beldelerine komşu olup da Müslümanlarla tanışan kimselelerdir ki bunlar peygamberin isminden, özelliklerinden ve mu'cizelerden haberdar oldukları için onu inkâr etmeleri durumunda kâfir olurlar. Üçüncüsü ise bu iki kısma girmeyenlerdir ki peygamberin ismi kendilerine ulaşmasına rağmen onu tanıyamayanlar yani onun özelliklerini öğrenemeyenlerdir. Aynen Müslüman evlatların (Müseylime gibi) bir yalancının, peygamberlik iddiasında bulunduğunu işittikleri gibi çocukluklarından beri adı Muhammed olup peygamberlik iddiasında bulunan birisinin ortaya çıktığına dair haberleri duymuşlardır. Bunlar, birincidekilerle yani İslâm'ı hiç duymamışlarla aynı statüdedir. Çünkü onlar, her ne kadar Hz. Muhammed'in ismini işitmiş olsalar da onun gerçek özelliklerini duymamış, aksine hep yerilen biri olarak tanımışlardır. Bu durum ise insan zihninin istek ve araştırma güdüsünü harekete geçirmez.²²

3. İmâm-ı Rabbânî'nin (öl. 1034/1624) savunduğu görüştür ki ona göre fetret ehli, cennet ya da cehenneme girmeyecek, dirilişten sonra hesaba çekilecekler ve cezaları süresince mahşer yerinde azap gördükten sonra hayvanlarla birlikte yok edileceklerdir. Çünkü ebedi azap ve orada ebedi kalmak, teklîf sabit olduktan sonra şirkin var olmasına bağlanmıştır. Teklîf de sabit olmadığı için ebedi kalmaları söz konusu olmaz. Öte yandan şirk ile beraber cennette ebedi kalmak da verilecek ağır bir hüküm olduğundan bunların cennette ebedi olması da pek doğru değildir. Dolayısıyla bunların haşredildikten sonra iyiliklerinin karşılığını görmeleri, sonra da yok olmaları en uygun hükümdür.²³

4. Fetret ehlinin ahirette imtihana tabi tutulacaklarını savunan görüştür. Kısaca bunların durumu, ahirette yapılacak bir imtihandan sonra belli olacaktır.²⁴ Bunlara göre imtihan, karar yurduna (cennet-cehennem) girdikten sonra biter. Berzahta ve arasat (mahşer) gününde imtihan henüz bitmemiştir. Berzahta iki meleğin (münker-nekir) gelip sorular sorması bunun göstergesidir.²⁵ Bu görüşü benimseyenler birtakım hadisleri kendilerine esas kabul etmişlerdir. Bu doğrultuda Ebû Hureyre'nin yanı sıra Esved b. Serî (öl. 62/681), Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12) ve Ebû Saîd el-Hudrî'den (öl. 74/693-94) gelen bazı rivayetleri nakletmişlerdir. Bu rivayetlerin muhtevasından kısaca şu anlaşılmaktadır: Allah,

²⁰ İslâm ülkelerinde yaşayan gayr-ı müslimler için kullanılan bir terim olup, bu kimselere zimmî denilir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Zimmî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/228-234.

²¹ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 264.

²² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka* (b.y.: y.y., 1413/1993), 84.

²³ İmâm Rabbânî Ahmed el-Fârûkî es-Serhendî, *el-Mektûbât*, thk. Abdullah Ahmed el-Hanefî el-Mısırî (Kâhire: Mektebetu'n-Nîl, ts). 1/314.

²⁴ İbn Sa'd, *Mu'cemu't-tevhîd*, 1/228-229.

²⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tarîku'l-hicreteyn ve bâbu's-saâdeteyn*, thk. Muhammed Ecmel el-İslâhî (Riyâd: Dâru Atâyâtî'l-İlm, 1440/2019), 2/875.

fetret ehline “cehenneme girin” diye emredecektir. Onlardan emre itaat edenler kurtuluşa erip cennete girecektir. Emre itaatsizlik edenler ise cehenneme gideceklerdir. Zira Allah onlara “Siz benim emrime bile itaat etmediğinize göre peygamber göndermiş olsaydım ona hiç ittiba etmezsiniz.” diyerek, onları cehenneme atacaktır. Zira Hz. Peygamber’den nakledilen bazı rivayetlerde²⁶ fetret ehli, çocuklar, deliler ve sağırlar olmak üzere dört kesimin ahirette imtihan edileceği haber verilmektedir. Kim dâvet ediciye icabet ederse cennete girer. Kim ona karşı çıkarsa cehenneme girer.²⁷

3. Mezkur Yaklaşımların ve İslâmfobik Ortamda Yetişenlerin Durumunun Değerlendirilmesi

Evvela ilahi mesajın ulaştığı bireyler için hüküm gâyet açık olduğu için o mesaja iman edenler ebedi cennete, onu inkâr edenler ise ebedi cehenneme gideceklerdir. Dolayısıyla bu hususta fazla söze ihtiyaç yoktur. Fetret ehli ile ilgili olarak gerek Ebû Hanîfe’nin yanı sıra Mu’tezile ve Semerkant Mâtürîdîlerinin savunduğu görüşü gerekse Eş’arîler ve Buhara Mâtürîdîlerinin savunduğu görüşü ele alacak olursak dünyanın hangi bölgesinde olursa olsun ilahi mesaj ulaşmayanların tamamının aynı kategoride değerlendirilip ahirette mazur görülmeceklerini, dolayısıyla bir ilahın varlığına inanmayanların ebedi azaba müstahak olacaklarını ileri sürmek adaleti zedeleyebilir. Zira bu durumda olan insanların tamamı, aynı imkânlarla sahip değillerdir. Bazıları kendi bölgelerinde zulme uğramış, bazıları fakirlikten dolayı sadece geçim derdine düşmüş, bazıları ciddi hastalıklarla imtihan edilmişlerdir. Hatta bazıları, bu sıkıntıların yanında İslâmfobinin olduğu bir ortamda yetişmişlerdir. Kısaca akıllarının sağlıklı çalışmasını gölgeleyen birçok faktörün olduğu bir ortamda yetişmişlerdir. Bunların yanı sıra böyle bir ortamda yetişmeler bile dünyevî imkânlar açısından hiçbir eksiği ve derdi bulunmayanlar da vardır. İslâmfobik ortamın olup olmadığı farketmeksizin her iki kesimi aynı kategoride değerlendirip, bu durumda Allah’ı bulamayıp iman etmeyenlerin hepsinin aynı kefedede değerlendirilmesinin doğru olamayacağını savunmak daha isabetli olsa gerektir. Zira insanların tamamının akıl işletim sistemi ve duyguları aynı değildir. İnsanların anne karnında ve küçükken yaşadıkları, ailesindeki eğitim/terbiye metodu, onun zihin dünyasını ve duygularını olumlu ya da olumsuz yönde etkilemektedir. Mesela Bosna’da, Doğu Türkistan’da, Gazze’de, Cezayir’de, Afganistan’da, Çeçenistan’da bombaların gölgesinde çocukluğu geçmiş bir yetişkin ile bırakın bomba sesini işitmeyi savaşa dair olumsuz bir habere bile maruz kalmadan oyun ve eğlence ile çocukluğunu geçirmiş bir yetişkinin zihin dünyası ve duyguları nasıl bir olsun? Elbette ki farklı bölgelerde yaşayanların algı karşısındaki tutumları ve değerlendirmeleri farklılık arz eder. Dolayısıyla aynı kategoride değerlendirilmesinin doğru olamayacağını, bunların enfüsü

²⁶ Bu rivayetler ve zikredilen hususlar için bk. Ebû Muhammed Abdurrahmân et-Temîmî İbn Ebî Hâtem, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998), 7/2321; Ebû Ca'fer en-Nuhhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmiatu Ümmu'l-Kurâ, 1409/1988), 4/132; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, thk. Ulvî Çalışmalar ve İlmî Araştırmalar Fakültesi Üniversite Risâleler Heyeti (Birleşik Arap Emirlikleri: Mecmûatu Buhûsî'l-Kitâb ve's-Sünne, 1429/2008), 3/327-328; Ebû Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm-Çânîm b. Abbâs b. Ganîm (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 3/227; Takiyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî ed-Dîmeşkî, *Der'û teârûzî'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Suudi Arabistan: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), 8/399; Abdulhak b. Abdurrahmân el-İşbîlî, *el-Ahkâmü's-şer'iiyyetu'l-kübrâ*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1422/2001), 3/406-407; Abdulhak b. Abdurrahmân el-İşbîlî, *el-Âkibetu fi zikri'l-mevt*, thk. Hidir Muhammed Hidir (Kuveyt: Mektebetu Dârî'l-Aksâ, 1406/1986), 317; Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 1/414-418.

²⁷ Ebu'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdulvâhid (Kâhire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1395/1976), 1/239; İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr ed-Dîmeşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Dâru'l-Hicre li't-Tibâ' ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İlâm, 1418/1997), 2/111, 131, 342, 381, 555, 3/429; İbnu'l-Vezir Muhammed b. İbrahim el-Kâsîmî, *el-Avâsîm ve'l-kavâsîm fi'z-zübbi an sünneti Ebi'l-Kâsîm*, thk. Şuayip Arnavût (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle li't-Tibâ' ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1414/1995), 7/255.

âlemlerindeki sarsıntı ve çöküntüleri her yönüyle bilemeyeceğimizden dolayı onları en iyi bilen Allah'ın adaletine havale etmenin doğru olacağını söylemek mümkündür. Bununla beraber bunların iç dünyalarındaki hallerine göre bir kısmının cennete, bir kısmının da cehenneme gitmesi mümkündür. Dolayısıyla İslamofobik ortamda yetişmiş olsa bile fetret ehlinde olan insanlardan her birinin ahiretteki durumunun kendine özgü değerlendirileceğini, bu açıdan bir kısmının Mu'tezile'nin savunduğu gibi Allah'a iman etmediği için cehenneme gidip ebedi azaba müstahak olacağını, bir kısmının ise Eş'arîlerin savunduğu gibi kâfir de olsa Allah'ın rahmetiyle ebedi olarak cennete girebileceğini söylemek mümkündür. Böylece ilahi davet ulaşmayanların sorumluluklarının kendine özgü olarak tayin edilebilmesi, dolayısıyla ahirette bunların bir kısmı hakkında Mu'tezile'nin içtihadının, bir kısmı için de Eş'arîlerin içtihadının isabetli çıkması mümkündür.

Aslında modern bilim verileri de yukarıdaki yaklaşımı desteklemektedir. Nitekim bilimin done-leri akıl ve düşüncenin, içinde yaşadığı çevresel faktörlerden ve psikolojik ve sosyolojik durumdan bağımsız şekillenemeyeceğini göstermektedir. Nitekim epigenetik, nörobiyoloji ve beyin biliminin done-lerine göre insanın zihin dünyası ve dünya görüşü; sosyo-kültürel, çevresel ve doğal faktörlere bağlı olarak şekillenmektedir.²⁸ Aynı şekilde yaşanan coğrafya ve sosyal ortamın bilinçaltını nasıl etkilediği tam olarak kestirilememekle beraber insanın karar alma süreçlerinde toplumun ve geçmişte yaşadıklarının belirleyici rolünün psikologlar ve sosyologlar tarafından vurgulandığı nakledilmiştir.²⁹

İmâm-ı Rabbânî'nin görüşüne gelince bu yaklaşım, pek kabul görmemiştir. Zira Allah birçok âyette³⁰ insanların hatta vahşi hayvanların³¹ bile haşr edileceklerini haber vermişken, insanların yok edileceğine dair bir nass yoktur. Üstelik ilahî cömertlik de onların hayatta kalmasını gerektirir. Kâfirlerin "Keşke toprak olsaydım."³² şeklindeki temennisinden de yok edilmeyecekleri anlaşılmaktadır. Mademki yok edilmeyeceklerdir o halde ya cennet ya da cehenneme gideceklerdir. Hatta ahirette a'râfta olanlar bile bir müddet durduktan sonra cennete gireceklerdir.³³

Ahirette fetret ehlinin de aralarında bulunduğu dört sınıfın imtihan edileceğine dair görüşe gelecekte olursak, bu da aklen muhal olmamakla beraber İslâm âlimleri arasında pek kabul görmemiştir. Zira bunu reddedenlere göre ahiret imtihan yurdu değil, mükâfat ya da ceza yurdu. Ayrıca şeriatta asıl maksadın gayba iman olduğu, bundan dolayı Allah'ın mü'minleri övdüğü öne sürülerek, bu yaklaşım eleştirilmiştir.³⁴ Bu iki farklı tutumu te'lif etmek adına şunu söylemek mümkündür: Her topluma bir elçi gönderilecektir. Bu durumda İsrâ sûresinin 15. ayeti "Biz bir elçi gönderinceye kadar dünyada hiç kimseyi helâk ile cezalandırmayız." şeklinde anlaşılabilir.³⁵ Bunun sebebine gelince ilahi mesaj ulaşmadığı için bunların henüz imtihan edilmemiş olmaları bir neden olarak görülebilir. Zira insanoğlu, "O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır."³⁶ ayetinde buyurulduğu üzere nihai olarak imtihan edilmek üzere yaratılmıştır.

²⁸ Seyithan Can, "Marifetullah'ın Vücûbiyetine İlişkin Yaklaşımlara İnsanın Psikolojik, Genetik ve Nörobiyolojik Doğası Bağlamında Bir Çözümleme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2023), 364-365.

²⁹ Yaşar Türkben, *İbn Sina ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 16-17.

³⁰ el-En'âm 6/38.

³¹ et-Tekvîr 81/5.

³² en-Nebe 78/40.

³³ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 2/604; İmâm Rabbânî, *el-Mektûbât*, 1/314.

³⁴ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 1/420. İmâm Rabbânî, *el-Mektûbât*, 1/314.

³⁵ Bu rivayet ve zikredilen hususlar için bk. İbn Ebî Hâtem, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, 7/2321; Nuhhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, 4/132; İbn Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye*, 3/327-328; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/227; İbn Teymiyye, *Der'u teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, 8/399.

³⁶ el-Mülk 67/2.

Gazzâlî'nin üçlü tasnifinin ise bu konuda makul ve kabul edilebilir bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Bununla beraber onun muradının yanlış anlaşılmasını ve istismar edilmesini önlemek amacıyla birkaç hususu zikretmekte fayda mülâhaza edilmiştir. Her ne kadar İslâmofobik ortamda yetişenlerin Allah'ın rahmetine mazhar olarak kurtuluşa ereceklerine dair bir hüküm çıkarılmaya müsait olsa da bu durum böyle yetişenlerin tamamının aynı kategoride değerlendirilmesini doğru kılmaz. Hatta İslâmofobi ortamının, herkes için meşru bir mazeret olarak kabul edilemeyeceğini söylemek mümkündür. Zira bunun meşru bir mazeret olabilmesi için o ortamda yetişenler arasında İslâm'ı kabul eden hiç kimsenin çıkmaması gerekirdi. Halbuki gerçek hayatta durum, böyle değildir. Nitekim İslâm'ı olumsuz bir şekilde duymuş, dolayısıyla kendisinde tamamen negatif yönde düşünce oluşmuş İslâm ve Müslümanları karalamak amacıyla onlar üzerine ciddi araştırmalar yaparken Müslüman olanlar vardır. Diğer bir ifadeyle İslâm'ın aleyhinde düşünce üretmek için onun mahiyetini öğrenmeyi ve Müslümanları tanımayı dert edinmişken İslâm'ı kabul edenler mevcuttur. Mesela daha önceden İslâm karşıtı olan Avustralyalı aktivist Shermon Burgess bunlar arasında zikredilebilir. Nitekim Avustralya'nın en kötü şöhretli İslâm karşıtı aktivistlerinden biri ve aşırı sağcı Birleşik Vatansaverler Cephesi'nin eski başkanı olan Shermon Burgess, aşırı sağcı bir kundakçıydı. Bir keresinde İslâm'ı bir kanser olarak tanımlayan Burgess, Bendigo'da bir caminin inşasına karşı 2015 yılında gerçekleştirilen İslâm karşıtı protestolardaki rolüyle tanınmış, neo-Naziler Blair Cottrell ve Neil Erikson ile düzinelerce protestonun düzenlenmesinde etkili olmuştu. İslâmofobik bir ortamda yetişmiş hatta senelerce İslâm aleyhinde fobik faaliyetlerde bulunmuş olmasına rağmen araştırma neticesinde Müslüman olmayı tercih etmişti. Böylece Avustralya'nın en açık sözlü İslâm karşıtı aktivistlerinden biri, Batı'nın yolunu alkol, fuhşiyat ve uyuşturucuya kapırdığını iddia ederek Müslüman oldu. O, İslâm'ı erkekliğe ve toplumsal cinsiyet rollerine yönelik muhafazakâr duruşu nedeniyle benimseyen önde gelen sağcı figürlerden oluşan bir akıma katılarak İslâm'ı seçti. Burgess'in kişisel Facebook hesabı şimdi bir Filistin bayrağının kapak fotoğrafıyla süslenmiş ve bölgedeki Jindabyne kasabasında İslâmî bir dua duvarını öven gönderiler içermektedir.³⁷

Yine Avrupa'da, aşırı sağcı Hollandalı politikacı Geert Wilders'ın eski sağ kolu Joram van Klaveren gibi İslâm karşıtı bir kitap yazmak için Kur'ân okuduktan sonra 2012'de din değiştiren, öncesinde İslâmofobiyi desteklemiş, önde gelen birçok politikacı Müslüman olmaya devam etti. Yine aşırı sağcı Alman partisi Almanya için Alternatif'in önde gelen parti yetkililerinden Arthur Wagner, partisi "İslâm Almanya'ya ait değil" iddiasında bulunmasına rağmen aynı yıl İslâm'ı kabul etti. Fransa'da aşırı sağcı Front National'ın yerel meclis üyesi Maxene Buttey, partiden uzaklaştırılmadan önce Müslüman oldu.³⁸

Öte yandan İslâmofobinin şiddetli olduğu ortamlarda yaşamış olmalarına rağmen İslâm ile tanışmış ve Müslüman olmuş birçok kişinin hayat hikâyesini kitle iletişim araçlarında ve sosyal medya ağlarında görmemiz mümkündür. Bu da İslâmofobinin mazeret olarak öne sürülmesinin pek yeterli olmadığını ortaya koymasından önemlidir.

Bu veriler, Gazzâlî'nin tasnifinde üçüncü kısma girenlerin hepsinin aynı kabul edilemeyeceğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle İslâmofobik bir ortamda yetişip iman etmeden ölen herkesi aynı kefedede değerlendirmenin doğru olmadığını göstergesidir. Dolayısıyla aklın yanında kalp ve vicdanın da mut-

³⁷ Shermon Burgess'in İslâm'a geçişi hakkında bilgi için bk. Islamism News, "Crikey Magazine: Australian Anti-Islamic Activist Shermon Burgess Converts to Islam," 8 Mart 2023, (Erişim 12 Nisan 2023).

³⁸ Islamism News, "Crikey Magazine: Australian Anti-Islamic Activist Shermon Burgess Converts to Islam," 8 Mart 2023, (Erişim 12 Nisan 2023).

main olması açısından toptancı bir yaklaşımla bu kesimin tamamını aynı kategoride değerlendirmek, bilakis taksime giderek onların ahiretteki durumuna dair bir yargıda bulunmak daha isabetli görünmektedir. Bu kesimi şu birkaç sınıfa ayırmak mümkündür:

1. İslâmofobinin olduğu bir bölgede yaşamalarına rağmen İslâm'ı olumlu ya da olumsuz hiç duymamış olanlardır. Kırsal kesimde oturup enerjisini geçimine kullanan, şehirle ve medya araçlarıyla pek ilişkisi olmayan kişiler buna örnek verilebilir.

2. Böyle bir ortamda yetişip de İslâm'ı olumsuz bir şekilde duymuş; ancak kendisinde herhangi bir olumsuz düşünce oluşmamış olanlardır. Kısaca kalben bile nefret ve düşmanlık beslemeyen, pasif bir tutum sergileyenlerdir.

3. Böyle bir ortamın etkisiyle İslâm'ı olumsuz bir şekilde duymuş, kendisinde olumsuz düşünceler oluşmuş ve kalben İslâm'a ve Müslümanlara yönelik nefret ve düşmanlık beslememekle beraber bu nefreti, sadece kendisiyle sınırlı kalan yani sözselleşmiş ve fiziksel bir şiddet ve eyleme dönüşmemiş olup yalnızca kalben rahatsızlık duyanlardır. Kısaca pasif, ancak her an aktif hale dönüşecek potansiyelde olan İslâmofoblardır.

4. İslâm'ı olumsuz bir şekilde duymuş, bunun etkisinde kalmış, kendisi İslâm ve Müslümanlara düşmanlık beslemekle kalmayıp, onların aleyhinde kara propaganda yaparak başkalarını da kin, nefret ve düşmanlığa teşvik edenlerdir. Diğer bir ifadeyle kalben nefret etmekle kalmayıp İslâm ve Müslümanlara yönelik sözselleşmiş ve fiziksel şiddet eylemlerinde bulunanlardır. Kısaca radikal ve aktif İslâmofoblardır.

İlk iki kategoride bulunanların Gazzalî'nin zikrettiği üçüncü sınıfa gireceğini ve ilahi rahmete mazhar olup kurtuluşa ereceklerini söylemek mümkündür. Bununla beraber onların ahiretteki nihai durumu hakkında net hüküm koymak, bilgi noktasında insanın takatini aştığından dolayı nihai noktada tevakkuf edilmesi evlâ görülmektedir. Ancak Gazzalî'nin meseleye bakış açısı ilahi rahmetin tecellisini yansıtmaması açısından önem arz etmektedir. Bunlar için Eş'arîler ve Buhara Mâtürîdîlerinin, "Peygamber göndermedikçe azap edici değildir."³⁹ gibi birtakım âyetleri⁴⁰ esas alıp aklın sorumluluğunu vahye bağlayarak bu tür kimselerin kendilerine ilahi mesaj ulaşmadığı için sorumlu olmadıklarına dair verdikleri içtihadı ve ruhsatı kullanmak mümkündür. Zira insanların azaba uğraması ve helak olması, ancak onlara peygamber gönderilmesi ve hüccetin getirilmesiyle söz konusu olur. Dolayısıyla dünyada kendisine ilahi mesaj/davet ulaşmayanlar için bir teklîf yoktur. Teklîf yoksa azap da yoktur.⁴¹ Bunu benimseyenlere göre kendisiyle hitabın anlaşıldığı akıl, teklîfin şartıdır.⁴² Başka bir ifadeyle akıl, teklîfin kaynağı değil şartıdır.

³⁹ el-İsrâ 17/15.

⁴⁰ el-Kasas 28/59; Tâhâ 20/134.

⁴¹ Eş'arîlerin bu konuda görüşleri için bk. İmâmü'l-Harameyn Ebû Meâli el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, thk. Abu'l-Azîm Dîb (Katar 1399/1979), 1/97, 99; İmâmü'l-Harameyn Ebû Meâli el-Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâtii'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdulmun'im Abdulhamîd, Mektebetü'l-Hancı (Mısır: y.y. 1329/1950), 404; Ebu's-Şekûr Muhammed Sâlimî, *et-Temhîd* (b.y.: y.y. ts.), 11-12; Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 24, 202-203, 256-257, 263; Ali b. Muhammed Seyfuddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Suud-i Arabîstan: Dâru's-Samii, 2003), 1/127; Ali b. Muhammed Seyfuddin el-Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr* (Kâhire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004), 2/145; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-itikâd* (Dimeşk: Dâru'l-Hikme, 1415/1994), 144; Ebu'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî, *el-Mûlel ve'n-nihal* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993), 1/55; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, 50-52; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Usûl ve'l-furû'*, thk. Abdulhak et-Türkmânî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1984), 263-264; Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 1/ 414-415.

⁴² Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 1/419.

Üçüncü kategoride olanlara gelince bunlar, her ne kadar bireysel olarak fâsid olmuşlarsa da müfsid olmadıkları için onların ahirette Allah'ın af ve mağfiretine mazhar olabilecekleri söylenebilir. Bununla beraber kendilerine gerekli yetiler ve donatılar verilmesine rağmen bireysel olarak düşünmeyip doğrudan dönemin algısının eseri oldukları için affedilmemeleri ve bağışlanmamaları da ihtimal dışı değildir. Zira bunların, Allah'ın kendilerine verdiği akıl, kalp gibi birçok nimeti köreltmelerinden dolayı azaba uğramaları muhtemeldir. Bağdâdî'nin de ifade ettiği gibi şâyet Allah, bunlara azap ederse bu bir cezalandırma değil, adalettir. Mükâfat verirse de taate karşı bir sevap değil, fazilet ve cömertliktir.⁴³

Dördüncü kategoridekilere gelince bunlar, fâsid olmakla kalmamış kendi iradeleriyle müfsid olmuşlardır. Dolayısıyla bunlar hakkında Allah'ın af ve mağfiretinin vaki olacağını söylemek çok zor görünmektedir. Bunlar için kanaatimizce ilahî rahmetin tecelli etmesi pek mümkün görünmemektedir. Zira ilahî rahmet; hayrın, ehline yani hak edene dilenmesini gerektirir.⁴⁴ Zaten klasik kaynaklara bakıldığında fetret ehlinin yaşadıkları dönemdeki tekziblerine karşılık cezalandırılacağını ifade eden kanaatleri görmek mümkündür.⁴⁵ Ayrıca "Siz bana Allah'ı inkâr etmem ve hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığım şeyleri O'na ortak koşmam için çağrıda bulunuyorsunuz; ben ise sizi izzet sahibi, çok bağışlayıcı olan Allah'a davet ediyorum."⁴⁶ ayetinde küfür ve şirk, cehenneme götüren âmillerdir.⁴⁷ Aynı şekilde "Müşriklerin cehennemlik oldukları müminler nezdinde açıklık kazandıktan sonra, akraba bile olsalar peygamber de müminler de onların bağışlanmalarını dileyemezler."⁴⁸ ayetinde şirke düşenler için istiğfar edilmesi bile men edilmiştir. Yine "Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için bağışlar."⁴⁹ ayetinde Allah'ın, şirke düşenleri bağışlamayacağı haber verilmiştir.⁵⁰

Gazzâlî'nin bahsettiği Türkler gibi kimi kesimlerin de dini hiç duymayanlar gibi değerlendirileceği görüşüne gelince Hindistan, Pakistan ve Türk, Kürt, Sudan kabileleri ve bunlar gibi kendilerinde herhangi bir ilahi kitap bulunmayanların da aynı kategoride değerlendirilmeleri doğru değildir. Bunlar için de yukarıdaki hükümler geçerlidir. Daha açık bir ifadeyle bunlardan şirke düşmüş olanlar, şirkten dolayı mazur görülmezler. Şirke düşmemiş olanlar ise mazur görülür ve azap edilmez. Bu hükümlerde Arap olanlarla olmayanlar arasında bir fark yoktur. Araplar için yukarıda yapılan dört kısımlık tasnif bunlar için de geçerlidir. Ayrıca özellikle İslâm geldikten sonra artık onların çoğuna davet ulaşımıştır. Zira gerek fetihler ve ticaret gerekse yolculuklar sebebiyle Müslümanlar bu bölgelere gitmişlerdir. Dolayısıyla kendilerine davet ulaşıp da ona iman edenler cennetlik, onu inkâr edenler ise cehennemliktir. Daveti hiç duymayanlar hakkında ise şeriat, onları mazur görüp kendilerine azap edilmeyeceğini haber vermiştir.⁵¹ Kendilerine azap edilmeyenlerin gidecekleri yer ise cennettir.⁵²

⁴³ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 263-264.

⁴⁴ Celâluddîn el-Mahallî-Celâluddîn es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1.

⁴⁵ Ebû Hafs Necmuddîn Ömer b. Muhammed, *et-Teyşîr fi't-Tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Dâru'l-Lübâb li'd-Dirâsât ve Tahkîki't-Türâs, 1440/2019), 8/107.

⁴⁶ el-Mü'min 40/42.

⁴⁷ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 2/560.

⁴⁸ Tevbe 9/113.

⁴⁹ en-Nisâ 4/48.

⁵⁰ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 2/561-563.

⁵¹ el-İsrâ 17/15.

⁵² Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 2/610.

Aslında öne sürdüğümüz bu tasnife ve tespitlere benzer bir taksimi, Ebû Tâlib el-Endülîsî el-Merrâkuşî'nin (öl. ?) fetret ehli hakkındaki tasnifi ile desteklemek mümkündür. Nitekim ona göre fetret ehli şu dört kısımdan oluşur:

1. Kendi basiretleriyle hakkı idrak eden, câhiliyye döneminde olmasına rağmen herhangi bir şeriate ittiba etmedikleri halde basiretleriyle Allah'ı birleyenlerdir. Kus b. Sâide ve Zeyd b. Amr b. Nufeyl bunlardandır. Bunlar cennete gideceklerdir. Zeyd b. Amr ne Yahudiliğe ne de Hristiyanlığa girdi. O, sadece Hz. İbrahim'in dinini isteyen bir muvahhiddir.⁵³

2. Cahiliyye döneminde var olan Yahudilik ve Hristiyanlık gibi bir şeriatî din edinenlerdir. Yahudiliği din olarak benimsemiş Tubba' Ebî Kerib Es'ad ve Himyerli olan kavmi bunlardandır.⁵⁴ Aynı şekilde Negrân hristiyanları gibi Hristiyanlığı din olarak benimseyenler de bu kısımdandır. Bu kişiler de ahirette hangi şeriate bağlanıp onu din edinmişse bu şeriat ehli ile haşır olurlar. Sevap ve ceza konusunda da onlar için söz konusu olan durumlar, bunlar için de geçerlidir. Mesela Varaka b. Nevfel, Hristiyanlığı benimsemiş, onların kitaplarına tabi olmuştu. Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şeriatine iman ettikten sonra mürted olup kendi eski dinlerine dönenler ebedi olarak cehennemliktir. Çünkü kendinden önceki bütün dinleri nesh eden İslâm'ı terk edip neshedilmiş dine dönmüşlerdir. Sözgelimi Ubeydullah b. Cahş b. Riyâb, Müslüman olduktan sonra eski dini olan Hristiyanlığa geri dönmüş ve Hristiyan olarak ölmüştür. Eğer o, İslâm gelmeden önce Hristiyanlık üzere ölseydi Varaka b. Nevfel gibi değerlendirilecekti.⁵⁵

3. Şeriatlerin değiştirildiği ve tevhid konusunda peygamberlere muhalefet eden ve alternatif şeylere ve başkalarına tabi olanlardır. Amr b. Luhay⁵⁶ bunlardan biridir. Bu kısma girenler cahiliyye üzere yani şirk ve küfür üzere ölmüş kabul edilmişlerdir. Birçok âyette de cahiliye üzere ölenler şirk ve küfür ile itham edilmiştir. Dolayısıyla cehenneme gireceklerdir.⁵⁷ Üstelik "Rablerini inkâr edenler için cehennem azabı vardır."⁵⁸ ayetinde kâfir olanlar için azabın olduğu haber verilmiştir.⁵⁹

4. Kendisinde ne tevhid ne şirk ne bir peygamberin şeriatına tabi olma eylemleri zuhur etmediği gibi ne onu değiştirecek bir şeye uğramış ne de bir din uydurmuş, ömrü gaflet ve şaşkınlık içerisinde geçmiş olanlardır. Bunların ne hakkı yalanlama/inkâr ne de tasdik/iman etme hâsıl olmadığı yani tevhid

⁵³ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 1/6-7; Hüseyin b. Muhammed b. Hasan ed-Diyarбекrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahoâli enfusi'n-nefis* (Beirut: Dâru Sâdır, ts), 1/233.

⁵⁴ Rivayet edildiğine göre Ebu Kerib Es'ad, Hz. Peygamber'den 700 yıl önce yaşamış; ancak ona iman etmiş hatta ona bir mektup yazmış olan Yemen kralıdır. Onun hakkında geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "Tübba'", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/455-456.

⁵⁵ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 1/7-8, 2/437-447. Bazı âlimler, ilk iki grubu tek sınıf olarak kabul edip aktarmışlardır. Şöyle ki; Câhiliyye döneminde var olan Yahudilik ve Hristiyanlık gibi bir şeriatî din edinenlerdir. Bu kesimi de iki kısma ayırmak mümkündür. İlk kısım, Kus b. Sâide ve Zeyd b. Amr b. Nufeyl gibi herhangi bir şeriate tabi olmaksızın muvahhid olanlar. İkinci kısım ise Negrân ehli, Varak b. Nevfel, Osman b. Huveyrîs gibi Hristiyanlar ve bazı yahudiler gibi bir şeriate tabi olup muvahhid olanlar. Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 2/594-600; Diyarбекrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahoâli enfusi'n-nefis*, 1/233.

⁵⁶ Arabistan'a putperestliği sokan kişi olarak bilinen Amr b. Luhay hakkında geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özyayın, "Amr b. Luhay", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/87-88. Hz. Peygamber'in Amr b. Luhay için şöyle dediği nakledilmiştir: "Amr b. Luhay'ı yaptıklarından dolayı bağırsaklarını cehennem ateşinde sürürken gördüm. Putlara kurban adama âdetini de ilk defa ortaya koyan odur. Hz. İbrahim'in dinini değiştiren kimse odur." Onun hakkında geniş bilgi için bk. Müslim, "Cennet", 50; Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 1/424, 2/449-560.

⁵⁷ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 1/7-8; 2/448-460, 525-530, 599.

⁵⁸ el-Mülk 67/6.

⁵⁹ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 2/601.

ve küfür meydana gelmediği halde cennete girecekleri ileri sürülmüştür. Bunlar, azaba uğramayıp cennete girdiklerinde başışlanmışlardır.⁶⁰ Aslında “Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz.”⁶¹ âyetinin, bütün fetret ehli için geçerli olduğunu söylemek zordur. Bilakis bu âyet, sadece kendisinde ne iman ne de putlara tapmanın olmadığı kişilere indirgenebilir. Bunlar, kendilerine hüccet gelmediği için ahirette azaptan salim olurlar.⁶² Azap, sadece küfür ve ma’siyetin (isyan ve günahın) bir karşılığıdır.⁶³ Üstelik “Bu (şundan dolayıdır ki) Rabbin, halkı gâfil (habersiz) iken ülkeleri zulüm ile helak edici değildir.”⁶⁴ ayetinde gaflet ehlini helak etmeyeceğini haber vermiştir.⁶⁵ Peygamberin gelmediği ve davetin ulaşmadığı gâfillerin/habersizlerin helak edilmesi zulümdür. Çünkü onlar için hüccet gerçekleşmemiştir.⁶⁶ Kaldı ki bu kesim, çocuklar ve delillerle aynı kategoride değerlendirilmiştir.⁶⁷ Mademki bu üç sınıf için azap yoktur. O halde cehenneme girmeyeceklerdir. Cehenneme girmeyeceklerine göre cennete gireceklerdir. Çünkü cennetten başka yurt kalmamıştır. Bununla beraber bunlar için sevap söz konusu değildir. Zira sevap, iman ve taatın karşılığıdır. Bu kişiler ne iman ne de taat ile vasıflanabilirler. Dolayısıyla bunların cennete girmesi, tamamen Allah’ın fazlı ve lütfuyudur.⁶⁸

Yine Hz. İbrahim’in “İbrahim, babası Azer’e, “Putları tanrı olarak mı benimsiyorsun? Doğrusu ben seni ve milletini açık bir sapıklık içinde görüyorum” demişti.”⁶⁹ ayetinde geçtiği üzere babasını dalalet ile vasıflandırması, fetret ehli olsa bile tevhid ve imanın gerekli olduğunu göstermektedir. Zira Hz. İbrahim, babasına bunu söylediğinde henüz peygamberlik kendisine gelmemiştir.⁷⁰ Onun babası, inatla bilerek ve isteyerek putlara tapmaya devam ediyor ve başkalarını da itikadi olarak ifsad ediyordu.⁷¹

Mâtürîdî’nin “Fetret ehli de kendi dönemlerindeki tekzipten (inkârdan) sorumludurlar ve cezalandırılacaklardır. Onlar, dini ve şerâi’i terk ettikleri için muahaze edilecek ve azaba uğrayacaklardır.” şeklindeki görüşü önem arz etmektedir.⁷² Hatta ona göre fetret ehli için hiçbir özür yoktur. Zira “Sonra birbirini ardınca peygamberlerimizi gönderdik.”⁷³ ayetinde başka bir peygamber göndermeden önce daha önceki peygamberin hüccetleri, burhanları, amelleri, etkileri ve izleri kalmaya devam eder.⁷⁴ Aynı şekilde “Sonra (Nuh ile İbrahim’in) arkalarından peygamberlerimizi art arda gönderdik.”⁷⁵ ayeti de bunu desteklemesi açısından önemlidir.

⁶⁰ Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl*, 1/6-8, 2/554, 592-605, 730; Diyarbekrî, *Târîhu’l-hamîs*, 1/234. Bu dört kesim hakkında geniş bilgi için bk. Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl*, 1/6-8, 2/426-605; Diyarbekrî, *Târîhu’l-hamîs*, 1/233-234.

⁶¹ el-İsrâ 17/15.

⁶² Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl*, 2/592, 598.

⁶³ Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl*, 2/605.

⁶⁴ el-En’âm 6/131.

⁶⁵ Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl*, 2/599.

⁶⁶ Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl*, 2/601.

⁶⁷ Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl*, 2/603, 729.

⁶⁸ Merrâkuşî, *Tahrîru’l-makâl*, 2/605, 729-730.

⁶⁹ el-En’âm 6/82.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-sünne*, 4/129.

⁷¹ Meryem 19/46.

⁷² Mâtürîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-sünne*, 6/55, 71, 146, 8/311.

⁷³ el-Mü’minûn 23/44.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-sünne*, 7/470.

⁷⁵ el-Hadîd 57/27.

Merrâkuşî gibi bazı âlimlere göre Hz. Peygamber zamanında kendisine davet ulaşmayanlar olduğu gibi kıyamete kadar böyle olanlar var olmaya devam edecektir. Kendisine ilâhi davet ulaşmayanlar için normalde bir teklîf ve buna bağlı bir azap söz konusu olmamakla beraber bunlar ile fetret ehli arasında mana açısından bir fark yoktur. Dolayısıyla yukarıdaki hükümler, bunlar için de geçerlidir.⁷⁶

Böyle olmakla beraber fetret ehline kıyas edilerek, İslâmofobinin olduğu bir ortamda hakiki ilahi mesajın ulaşmadığı kimselerin şer'î hükümlerle sorumlu olmayacakları söylenebilir. Zira fetret ehlinin bu hususta sorumlu olmayacağına dair genel kanaat oluşmuştur. Sadece Hâricîler, Hz. Peygamber'in gönderildiği dönemde dünyanın ücra yerlerinde yaşayan ve bundan dolayı davetten habersiz olanların, peygambere iman etme ve şeriatını bilip yerine getirmekle mükellef olduklarını ileri sürmüştür.⁷⁷ Ancak bu görüş de kabule mazhar olmamıştır.

4. İslâmofobinin Mutlak Olarak Meşru Bir Mazeret Olamayacağına Delilleri

İslâmofobik ortamlarda yaşamamanın meşru bir mazeret olamayacağını gösteren birtakım aklî ve naklî deliller öne sürmek mümkündür.

4.1. Naklî Deliller

1. Hz. Nûh ve Hz. Lût'un eşleri, peygamber olan kocalarıyla aynı ortamda hatta evde yaşamış olmalarına rağmen onlara iman etmemişlerdir.⁷⁸ Bu da iman etmede ortamın mutlak olarak etkili olduğunu ve imanun iradî bir tercih olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hatta "*Hz. Lût ile Hz. Nûh'un kadınları, onlara ihanet etti.*"⁷⁹ ayetinde geçen ihanet; iffetsizlik ve zina yapmak anlamında değil, inkâr etmek ve münafıklık yapmak suretiyle emanete ihanet etmektir. İbn Abbâs'a göre buradaki ihanetin manası küfür ve inkârcılıktır. Yoksa kocalarını aldatmak anlamında değildir. Yine İbn Abbâs, onların ihaneti hakkında şunları serdetmiştir: Hz. Nuh'un hanımı eşine iman etmediği gibi insanlara onun mecnun olduğunu söylemiş, koğuculuk etmiş, kendisince sır olarak gördüğü vahiy haberlerini müşriklere duyurmuştur. Diğer bir rivayete göre Hz. Nûh'un hanımı, iman edenleri -onlara işkence yapsınlar diye- toplumun güçlü olan zalim despotlarına haber veriyordu. Hz. Lût'un hanımı ise iman etmediği gibi livata yapanların işlerine yardımcı oluyor, gelen misafirleri bir şekilde onlara haber veriyordu. Kısaca her ikisi de peygamber olan kocalarının işlerini kolaylaştırmak yerine, gizli ihbarlarda bulunarak ve fitneyi körükleyerek emanete hıyanet etmişlerdir.⁸⁰

2. Hz. Nûh'un oğlu, peygamberin gölgesinde yetişmesine rağmen ona iman etmemeyi tercih etmiştir.⁸¹ Bu da aile ve ortamın bireysel tercihlerde mutlak anlamda etkisinin olmadığını göstermektedir.

3. Firavun'un eşi Müzâhim'in kızı Âsiye'nin, kendisini ilah olarak deklere edecek kadar azgınlık gösteren bir eşin yanında, her türlü dünyevî imkânın elinin altında, hakka karşı çok katı ve şiddetli mukabelenin yapıldığı bir ortamda olmasına rağmen iman etmeyi tercih etmesi, ortamın kırılmayacak bir kabuk olmadığını gösteren bir delildir.⁸² O, Hz. Musa'nın Firavun'a karşı esasını attığı zaman iman

⁷⁶ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 1/8, 2/607-610.

⁷⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, 4/50-51; İbn Hazm, *el-Usûl ve'l-furû'*, 263.

⁷⁸ Hz. Nûh'un eşi için bk. et-Tahrîm 66/10. Hz. Lût'un eşi hakkında bk. el-A' râf 7/83; Hûd 11/81; et-Tahrîm 66/10.

⁷⁹ et-Tahrîm 66/10.

⁸⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Çelik-Şura Yayınları, ts.), 7/432

⁸¹ Hûd 11/42-47.

⁸² "Allah, inanlara Firavun'un karısını misal gösterir: O: "*Rabbim! Katından bana cennette bir ev yap; beni Firavun'dan ve onun işlediklerinden kurtar; beni zalim milletten kurtar*" demişti." et-Tahrîm 66/11.

etmiş, bundan dolayı da çok şiddetli azap çekmiştir. Nitekim güneşe karşı dört çivi ile çivilenip üzerine büyük bir kaya bırakıldığı nakledilmiştir.⁸³

4. Hz. İbrahim'in babasını dalâlet ile vasıflandırması,⁸⁴ fetret döneminde fetret ehlinin tevhit ve iman ile sorumlu olduklarına delalet etmektedir. Zira Hz. İbrahim, babasına bunu söylediğinde henüz peygamberlik kendisine gelmemişti.⁸⁵ Hz. İbrahim'in risâletinden önce onları dalâlet ile suçlaması şirk ve küfrün terk edilmesi gereken bir husus olduğunu göstermektedir.

5. Pezdevî'ye göre "Bir ateş çukurunun kenarında idiniz de O, sizi oradan kurtardı."⁸⁶ ayeti, cahiliyye döneminde yaşayanların yani fetret ehlinin tevhîd ve iman ile muahaza edileceğinin delilidir.⁸⁷ Fetret ehline ve yüksek dağlarda (toplumdan uzak) yaşayanlara iman, vâciptir. Zira imanın sebebi olan akıl varsa o da vâcip olur. İmanın vücûbiyeti, şeriatın vârid olmasına bağlı değildir. Fakat şer'î ibadetler, ancak şeriatın gelmesine bağlıdır.⁸⁸

6. Ashâb-ı kehf'in, kavmine zulmetmekten geri durmayan katı diktatör bir yönetimin altında ve müşrik bir toplumda yaşamalarına rağmen her türlü işkenceyi göze alarak, mevcut itikâdî anlayışa başkaldıracak cesareti bulmaları, toplumun algısı ve baskısının mazeret için yeterli olmadığını gösteren önemli bir argümandır.⁸⁹ Zira onlar, kendi toplumlarının inancının etkisinde kalmayıp, bedelini göze alarak iradeleriyle iman ve tevhidi tasdik ve ikrar etmekten geri durmamışlardı.

7. Hz. Peygamber'i duymuş, onun özelliklerinden haberdar olmuş ancak buna rağmen ona iman etmeyen kişilerin ahirette kurtuluşa ermesi, Kur'ân ve sünnet öğretilerine göre mümkün görünmemektedir. Zira Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Muhammed'in nefsinin kudret eliyle tutan zata yemin ederim ki bu ümmetten her kim Yahudi olsun Hristiyan olsun beni iştirir sonra da bana gönderilenlere inanmadan ölecek olursa mutlaka cehennem ehlinin olacaktır."⁹⁰ Bu hadiste Hz. Peygamber, Yahudi ve Hristiyanların onu duymalarını şart koşmuştur. Dolayısıyla onlara onun daveti ulaşmıştır.⁹¹ Aslında "İşte bu benim dosdoğru yolumdur. Ona uyun, başka yollara uymayın; çünkü onlar, sizi O'nun yolundan ayırırlar."⁹² ayetinde sadece Hz. Peygamber'in yolunun dosdoğru yol olduğunu ifade edilerek, anlamca bu hadis desteklenmiştir. Aynı şekilde İbn Kayyim el-Cevzî'nin, "Kişiye düşen (vâcib olan), İslâm dini dışında din edinen herkesin kâfir olduğuna inanmaktır."⁹³ şeklindeki nakledilen görüşü de aynı noktaya temas etmesi açısından önem arz etmektedir.

⁸³ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/433-434.

⁸⁴ "İbrahim, babası Azer'e, "Putları tanrı olarak mı benimsiyorsun? Doğrusu ben seni ve milletini açık bir sapıklık içinde görüyorum" demişti." el-En'âm 6/82.

⁸⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-sünne*, 4/129.

⁸⁶ Âl-i İmrân 3/103.

⁸⁷ Hüsâmuddin Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî, *el-Kâfi Şerhu usûli'l-Pezdevî*, thk. Fahreddin Seyyid Muhammed Kânî, Medine: Mektebetu'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1422/2001, 1/153.

⁸⁸ Siğnâkî, *el-Kâfi Şerhu usûli'l-Pezdevî*, 3/1217, 1220.

⁸⁹ el-Kehf 18/23. O dönemin zâlim hükümdarı Dekyanos, Allah'a iman edenleri, putlara kurbanların kesildiği mezbahalara sevk edip putperestlik ve ölüm arasında seçim yapma zorunda bırakıyordu. Ebedi hayatı tercih edenler, katledildikten sonra parçalanarak, şehrin surlarına ve kapılarına asılıyordu. Geniş bilgi için bk. Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5/173-175.

⁹⁰ Müslim, "İmân", 240. Ayrıca bk. Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 2/446.

⁹¹ Merrâkuşî, *Tahrîru'l-makâl*, 2/609.

⁹² el-En'âm 6/153.

⁹³ Ebû Abdurrahmân İbrâhîm b. Sa'd, *Mu'cemu't-tevhîd* (Suud-i Arabistan: Dâru'l-Kabes li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1435/2014), 1/224. Bununla beraber onun, kendisine davet ulaşmayanların deliller ve çocukların statüsünde olduğunu ve mükellef olmadığını ileri sürdüğü de aktarılmaktadır. Ebû Abdurrahmân İbrâhîm b. Sa'd, *Mu'cemu't-tevhîd*, 1/225.

4.2. Akli deliller

1. İnternet aracılığıyla sosyal medya mecralarını kullanıp İslâmofobiye maruz kalan birisinin müteessir olması asla göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Sosyal medyayı kullanabilecek seviyeye gelmiş birisinin bunu bilmemesi de mazeret olarak pek kabul edilecek bir durum değildir. Diğer bir ifadeyle kişinin sosyal medyada bile olsa kullandığı nesneyi bilmemesi mazur görülemez. Zira araç kullanmayı bilmeyen birisinin, otomobil ile trafiğe çıkması, dünyanın hiçbir yerinde mazur görülmemektedir. Buradan kıyasla tanımadığı sosyal medya mecraasını rahatlıkla kullanan birisi nasıl mazur görülebilir? Diğer taraftan her ne kadar reel hayatta karşılaşmamış olsalar da internet aracılığıyla sosyal medya üzerinden yapılan olumsuz propagandalara maruz kalan kişiler yukarıda önerdiğimiz tasnife göre değerlendirilmelidir. Zira hali hazırda olumlu ya da olumsuz etki gücü, bizzat reel hayatta tecrübe edilen olayların etkisinden az olmayan sosyal medyanın oluşturduğu algıya herkesin esir olmadığı bir hakikattir. Dolayısıyla olumsuz propaganda her ne kadar bir sel gibi aksa da buna karşı koyabilenler var olduğu müddetçe İslâmofobik ortam, genel geçer meşru bir mazeret olarak kabul edilemez.

2. Böyle bir ortamda yetişen kişilerin hepsinin aynı tepkiyi vermemeleri, dolayısıyla da aynı kategoride yer almamaları, bunun genel geçer meşru bir mazeret olmadığı delilidir. Aynı ortamda yetişmeler bile pasif kalmak, fâsid ya da müfsid olmak bireysel tercihin bir neticesidir. Kaldı ki aynı ortamda hatta aynı ailede yetişmeler bile insanların tercihlerinin birbirinden farklılık arz ettiğini anlamak için düşünmeye gerek yoktur. Eğer ortam nihai belirleyici bir âmil olsaydı İslâmofobik ortamlarda yetişen hiç kimsenin müslüman olmaması gerekirdi. Halbuki yukarıda somut örneklerle gösterdiğimiz üzere gerçek hayatta durum bunun aksinedir.

Sonuç

Yapılan araştırma neticesinde fobi üzerine inşa edilen, İslâm ve Müslümanları her alanda karalamayı kendisine meslek edinen, onları terörist olarak gösterebilmeyi en büyük sanat olarak gören, koruncu bütçelerle fonlanan çok ciddi bir proje olan İslâmofobinin, özellikle teknoloji çağı olan günümüzde çok büyük bir problem sarmalına dönüştüğü tespit edilmiştir. Ancak İslâm'ın genel anlamda bütün peygamberlerin ortak dini, özel manada ise Hz. Muhammed'in (s.a.v.) aracılığıyla insanlığa gönderilmiş öğretileri, ritüelleri, ilkeleri, kutsalı bulunan, barışı amaçlayan, insanların dünya ve ahiret huzurlarını hedefleyen ilahî bir sistem olduğu görülmüştür. Dolayısıyla İslâmofobinin, yoğun çabalar neticesinde İslâm hakikatlerinin manipüle edilmesine yönelik ortaya çıkan bir simülasyondan öteye geçmediği hatta bütün imkânlar kullanılarak uydurulan kuru bir yalandan başka bir şey olmadığı kanaatine varılmıştır. Zira vâkıanın kendisi hak olarak nitelenmişken, vakiaya mutabık olana sıdk, olmayana ise kizb denilmiştir.

Hem tarihte hem de günümüzde İslâm ve Hz. Muhammed (s.a.v.) aleyhinde kara propagandanın kendilerine yapıldığı, hakikatin had safhada manipüle edildiği İslâmofobik yerlerde yaşayan insanların aynı kategoride değerlendirilmesinin pek doğru olamayacağı, bunların kendi aralarında şu dört sınıfta değerlendirilmesi gerektiği kanaatine ulaşılmıştır:

1. İslâmofobinin olduğu bir bölgede yaşamalarına rağmen İslâm'ı olumlu ya da olumsuz hiç duymamış olanlardır. Kırsal kesimde oturup enerjisini geçimine kullanan, şehirle ve medya araçlarıyla pek ilişkisi olmayan kişilerin buna örnek teşkil edebileceği, bu kimselerde herhangi bir tasdik ve inkâr etme eylemi söz konusu olmadığı için bu durumdaki insanların mü'min ya da kâfir olarak nitelendirilmesinin uygun olmayacağı kanaatine ulaşılmıştır. Dolayısıyla bu durumdakilerin en azından ebedi azabı gerektiren küfür eylemini işlemedikleri için ebedi azaba müstahak olduklarını söylemek oldukça

zordur. Bununla beraber iradi olarak işledikleri beşerî suçlardan dolayı ahirette cezalarını çekmeleri güçlü bir ihtimaldir. Ancak bu suçlarından dolayı doğrudan cennet ya da cehenneme gideceklerine dair net bir hüküm koymak zordur. Nihai olarak bunların, ilahi rahmete mazhar olacakları ümit edilir.

2. Böyle bir ortamda yetişip de İslâm hakkında hep olumsuz bilgiler duymuş; ancak kendisinde herhangi bir olumsuz düşünce oluşmamış olanlardır. Kısaca kalben bile nefret ve düşmanlık beslemeyen, pasif bir tutum sergileyenlerdir. Bunların, itikadî açıdan ne fâsîd ne de müfsid olmadıkları, ahirette birinci gruptakilerle aynı değerlendirilebileceği, dolayısıyla ilahi rahmete mazhar olup kurtulmaları ümit edileceği kanaati oluşmuştur.

3. Böyle bir ortamın etkisiyle İslâm'ı olumsuz bir şekilde duymuş, kendisinde olumsuz düşünceler oluşmuş ve kalben İslâm ve Müslümanlardan nefret ve düşmanlık beslemekle beraber bu nefreti, kendisiyle sınırlı kalmış, sözselsel ve fiziksel bir şiddet ve eyleme dönüşmemiş sadece kalben rahatsızlık duyanlardır. Kısaca pasif, ancak her an aktif hale dönüşecek potansiyelde olanlardır. Bunların, her ne kadar bireysel olarak fâsîd olmuşlarsa da müfsid olmadıkları için ahirette Allah'ın af ve mağfiretine mazhar olabilecekleri kanaati hâsıl olmuştur. Bununla beraber kendilerine gerekli yetiler ve donatılar verilmesine rağmen bireysel olarak düşünmeyip doğrudan dönemin algısının eseri oldukları için affedilmeyip azaba duçar olmalarının da ihtimal dışı olmadığı düşüncesine varılmıştır. Şâyet Allah, bunlara azap ederse bu bir cezalandırma değil, adalettir. Mükâfat verirse de taate karşı bir sevap değil, fazilet ve cömertliktir.

4. İslâm'ı olumsuz bir şekilde duymanın etkisiyle kendisinde olumsuz düşünce oluşmuş, kendisi İslâm ve Müslümanlara düşmanlık beslemekle kalmayıp, onların aleyhinde kara propaganda yaparak başkalarını da kin, nefret ve düşmanlığa teşvik edip inkâr ve küfür halinde ölenlerdir. Diğer bir ifadeyle kalben nefret etmekle kalmayıp İslâm ve Müslümanlara yönelik sözselsel ve fiziksel şiddet eylemlerinde bulunup küfür üzere ölenlerdir. Kısaca radikal ve aktif İslâmofoblardır. Bunların özellikle bizzat iradeleriyle inkâr edip müfsid olanların ve küfür üzere ölenlerin ahirette ilahi rahmete mazhar olamayacakları ve azaba müstahak olacakları kanaatine varılmıştır.

Nihai olarak İslâm düşünce tarihinde fetret ehlinin sorumlu olup olmayacağı ve ahiretteki durumunun ne olacağına dair birtakım yaklaşımlar saptanmıştır. Bu doğrultuda kelâm düşüncesinde Eş'arîlerin düşüncesine karşın Mu'tezile ve birçok Mâtürîdînin görüşünün öne çıktığı görülmüştür. Bu zengin birikimin tamamını gözetererek, İslâmofobik ortam olsun ya da olmasın fark etmez ilahi davet ulaşmayan, tevâhid ve imana erişmeyenlerin hepsinin aynı kefedede değerlendirilmesinin doğru olamayacağını savunmanın daha isabetli olacağı fikrine varılmıştır. Ahirette İslâmofobik bir ortamda yetiştiğini gerekçe göstererek Müslüman olmayanların tamamının mazur görülmesinin pek doğru olmayacağı düşüncesi hâsıl olmuştur. Zira insanların tamamının akıl işletim sistemi ve duyguları aynı değildir. Onların anne karında ve küçükken yaşadıkları, ailesindeki eğitim/terbiye metodu, onun zihin dünyasını ve duygularını olumlu ya da olumsuz yönde etkilemektedir. Dolayısıyla aynı kategoride değerlendirilmesinin doğru olamayacağı, bunların enfûsi âlemlerindeki sarsıntı ve çöküntülerini her yönüyle bilemeyeceğimizden dolayı onları en iyi bilen Allah'ın adaletine havale etmenin doğru olacağı kanaatine varılmıştır. Bununla beraber bunların iç dünyalarındaki hallerine göre bir kısmının cennete, bir kısmının da cehenneme gitmesinin mümkün olduğu, dolayısıyla İslâmofobik ortamda yetişmiş olsa bile fetret ehlinden her birinin ahiretteki durumunun kendine özgü bireysel değerlendirilmesi gerektiği, ilahi davet ulaşmayanların sorumluluklarının kendine özgü olarak tayin edilebileceği, dolayısıyla ahirette bunların bir kısmı hakkında Mu'tezile'nin ve çoğu Mâtürîdîlerin içtihadının, bir kısmı için de Eş'arîlerin içtihatlarının söz konusu olacağı görüşüne varılmıştır. Bu doğrultuda bunların bir kısmının, Mu'tezile'nin savunduğu gibi

Allah'a iman etmediği için cehenneme gidip ebedi azaba müstahak olacağı, bir kısmının ise Eş'arîlerin savunduğu gibi kâfir de olsa Allah'ın rahmetiyle ebedi olarak cennete gireceği düşüncesi oluşmuştur.

Kaynakça

- Akçay, Mustafa. *Çağdaş Dünyada İnsan ve Sorumluluğu*. İstanbul: Işık Yayınları, 2001.
- Alicı, Mustafa. "Batının Bitmeyen Sanal Korkusu: İslâmofobi". *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (Nisan-Mayıs-Haziran 2019), 405-434.
- Âmidî, Ali b. Muhammed Seyfuddin. *Ebkâru'l-efkâr fi Usûlu'd-din*. 5 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2. Basım, 2004.
- Âmidî, Ali b. Muhammed Seyfuddin. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. 4 Cilt. Suud-i Arabîstan: Dâru's-Samii, 2003.
- Askalânî, Ahmed b. Ali İbn Hacer. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Aslan-Kayacı-Ünal, Seyfettin-Müslüm-Rukiye Rojda. "İslâmofobi ve Batı Dünyasındaki Yansımaları". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (Nisan 2016), 451-462.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlu'd-dîn*. İstanbul: y.y., 1346/1928.
- Bodur, Hüsnü Ezber. "Batı'da İslâm Karşıtlığının İcat Edilmiş Dili Olarak İslâmofobi". *İlahiyat Akademi Dergisi* 6 (2017), 69-86.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.
- Can, Seyithan. "Marifetullah'ın Vücûbiyetine İlişkin Yaklaşımlara İnsanın Psikolojik, Genetik ve Nörobijyolojik Doğası Bağlamında Bir Çözümleme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2023), 349-366.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebû Meâlî. *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*. Thk. Abu'l-Azîm Dîb. 2 Cilt. Katar: y.y., 1399/1979.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebû Meâlî. *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâtii'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*. Thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdulmun'îm Abdulhamîd. Mısır: Mektebetu'l-Hancı, 1329/1950.
- Çetinkaya, "Batı'da Hz. Muhammed (S) Üzerinden İslâmofobi'nin Yansımaları, İslâmofobinin Felsefî Kökenleri". *İslâmofobi Kolektif Bir Korkunun Anatomisi Sempozyumu bildiri Kitabı*. ed. Osman Alacahan-Betül Duman, 18-19 Kasım 2019, Sivas, 117-152.
- Diyarbakrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan. *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfusi'n-nefis*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts..
- Ebû Abdurrahmân İbrahîm b. Sa'd, *Mu'cemu't-tevhîd*. 3 Cilt. Suud-i Arabistan: Dâru'l-Kabes li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1435/2014.
- Ebû Abdurrahman, Muhammed Nâsiruddin. *Mevsûatu'l-Elbânî*. Yemen: y.y., 1431/2010.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünen-i Ebî Dâvud*. 4 Cilt. Dehlî: el-Matbaatu'l-Ensâriyye, 1323.
- Ebû Hafs. Necmuddin Ömer b. Muhammed. *et-Teyşîr fi't-Tefsîr*. Thk. Mâhir Edîb Habbûş. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb li'd-Dirâsât ve Tahkîki't-Türâs, 1440/2019.
- Ebû Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*. Thk. Yâsir b. İbrâhim-Ğanîm b. Abbâs b. Ğanîm. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- Er- Ataman, Tuba-Kemal. "İslâmofobi ve Avrupa'da Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Aralık 2008), 747-770.
- Erkar, Esra. "Modern Dünya'nın Kurgusal Korkusu: İslâmofobi". *Sosyal Bilimler Genç Akademisyenler Sempozyumu 1 Bildiriler Kitabı*. Ed. Bilal Toprak-Vd., Mardin 2016, 196-205.

- Fayda, Mustafa. "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/228-234. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi'l-itikâd*. Dîmeşk: Dâru'l-Hikme, 1415/1994.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. b.y.: y.y., 1413/1993.
- Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 16.09.2024. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Güzeluçar, Mehmet Kinyas. *İslâmofobinin Temelleri ve İnanç Dünyasına Etkileri*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Harman, Ömer Faruk. "Tübbâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Islamism News, "Crikey Magazine: Australian Anti-Islamic Activist Shermon Burgess Converts to Islam", 8 Mart 2023, <https://islamism.news/2023/03/08/crikey-magazine-australian-anti-islamic-activist-shermon-burgess-converts-to-islam>. Erişim 12 Nisan 2023.
- İbn Ebî Hâtem. Ebû Muhammed Abdurrahmân et-Temîmî. *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm*. Thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Ebî Tâlib. Ebû Muhammed Mekkî. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*. Thk. Ulvî Çalışmalar ve İlmî Araştırmalar Fakültesi Üniversite Risâleler Heyeti, 13 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Mecmûatu Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sünne, 1429/2008.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsnedu Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayp Arnavût-vd.. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl fi'l-milele ve'l-ehvâ ve'n-nihal*. Kâhire: Mektebetu'l-Hancı, ts..
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Uşûl ve'l-furû'*, Thk. Abdulhak et-Türkmânî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1984.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed. *Tarîku'l-hicreteyn ve bâbu's-saâdeteyn*. Thk. Muhammed Ecmel el-İslâhî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru Atâyâtî'l-İlm, 4. Basım, 1440/2019.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail ed-Dîmeşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Hicre li't-Tibâ' ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lâm, 1418/1997.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail ed-Dîmeşkî. *es-Sîratu'n-Nebeviyye*. Thk. Mustafa Abdulvâhid. 4 Cilt. Kâhire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1395/1976.
- İbn Sa'd, Ebû Abdurrahmân İbrahîm. *Mu'cemu't-tevhîd*. 3 Cilt. Suud-i Arabistan: Dâru'l-Kabes li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1435/2014.
- İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî ed-Dîmeşkî. *Der'u teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, Thk. Muhammed Reşâd Sâlim, 10 Cilt. Suudi Arabistan: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 2. Basım, 1411/1991.
- İşbîlî, Abdulhak b. Abdurrahmân. *el-Ahkâmu's-şer'iyyetu'l-kübrâ*. Thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1422/2001.
- İşbîlî, Abdulhak b. Abdurrahmân. *el-Âkibetu fi zikri'l-mevt*. Thk. Hıdır Muhammed Hıdır. Kuveyt: Mektebetu Dâri'l-Aksâ, 1406/1986.
- Kalın-Esposito, İbrahim-John. *İslâmofobi, 21. Yüzyılda Çoğulculuk Sorunu*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Karlı, Necmi. "İslamofobî'nin Psikolojik Olarak İncelenmesi". *Dinbilimleri Dergisi* 13/1 (Haziran 2013), 75-100.
- Kâsımî. İbnu'l-Vezir Muhammed b. İbrahîm. *el-Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zübbi an sünneti Ebi'l-Kâsım*. Thk. Şuayp Arnavûtî. 9 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle li't-Tibâ' ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1414/1995.

- Kızılkaya, Ahmet. "Geçmişten Günümüze İslâmofobi: Kökeni, Tarihsel Gelişimi ve Bugünü", *Orta Asya'da İslâm, Temsilden Fobiye, Tanımadan Tanımlamaya*. ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ankara; y.y., 2012, 1/621-639.
- Kirman, Mehmet Ali. "İslâmofobinin Kökenleri: Batılı mı Doğulu mu?". *Journal of Islamic Research* 21/1 (Haziran 2010), 21-39.
- Koru, Fehmi. "Tarihi Misyon", *Yenişafak*, (10 Temmuz) 2005, 12.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-Sahîh*, Thk. Mehmet Zihni Efendi-vd.. 8 Cilt. Türkiye: Dâru't-Tıâtatî'l-Âmira, 1334.
- Mahallî-Suyûtî, Celâluddîn-Celâluddîn. *Tefsîru'l-Celâleyn*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, ts..
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. Thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Merrâkuşî, Ebû Tâlib Ukayl b. Atiyye el-Kadâi el-Endülüsî. *Tahrîru'l-makâl fi muvâzeneti'l-a'mâl ve Hukmi ğayri'l-mükellefine fi'l-ukbâ ve'l-meâl*. Thk. Mustafa Bâhû. 2 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Dâru'l-İmâm Mâlik, 1427/2006,
- Mervezî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdulcebbar b. Ahmed. *Kavâidi'l-edilleti fi'l-usûl*. Thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1418/1999.
- Nuhhâs. Ebû Ca'fer. *Meâni'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekke: Câmiatu Ümmu'l-Kurâ, 1409/1988.
- Nursî, Said. *Mektûbât*. İstanbul: Envâr Neşriyat, 1996.
- Önal, Recep. "İslâmofobi Bağlamında İslâm Karşıtı Söylemlerin Batı Dünyasındaki Yansımaları: Norveç Örneği -Karikatür Krizi ve Berwick Terör Saldırısı-". *KADER* 16/2 (Aralık 2018), 373-403.
- Özaydın, Abdülkerim. "Amr b. Luhay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Sâlimî, Ebu's-Şekûr Muhammed. *et-Temhîd*, b.y.: y.y. ts..
- Sem'ânî. Ebû Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ân*. Thk. Yâsir b. İbrâhim-Ğanîm b. Abbâs b. Ğanîm, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- Serhendî, İmâm Rabbânî Ahmed el-Fârûkî. *el-Mektûbât*. Thk. Abdullah Ahmed el-Hanefî el-Mısırî, Kâhire: Mektebetu'n-Nîl, ts..
- Siğnâkî, Hüsâmuddin Hüseyin b. Ali. *el-Kâfi Şerhu usûli'l-Pezdevî*. Thk. Fahreddin Seyyid Muhammed Kânit. 5 Cilt. Medine: Mektebetu'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1422/2001.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İslâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/1. İstanbul: TDV Yayınları, 2001
- Subaşı, Necdet. "İslâmofobi: Eski ve Yeni Sınırlar". *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslâmofobi ve Terör Sempozyumu Bildiri Kitabı*. ed. Azize Toper Kaygın-Cüneyd Aydın, (01-02 Aralık 2016), Bartın: Mutlu Basım-yayın, 2016, 73-87.
- Suyûtî, Abdurrahmân Celâleddîn. *Şerhu's-sudûr bi şerhi hâli'l-mevtâ ve'l-kubûr*, Kâhire: Matbaatu'l-Masna', 1985.
- Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah. *er-Ravdu'l-enf fi şerhi's-sîreti'n-Nebeviyye*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412.
- Şaşa, Mehmet. "İslâmofobi Olgusu". *Günümüz İnanç (Kelâm) Problemleri*. ed. Hamdi Gündoğar-Hilmi Kemal Altun, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023, 165-185.
- Şaşa, Mehmet. *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed. *el-Milel ve'n-nihal*, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993.
- Türkben, Yaşar. *İbn Sina ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2012.

Useymin, Muhammed b. Sâlih. *el-Usûl min ilmi'l-usûl*. İskenderiyye: Dâru'l-Îmân, 2001.

Vizaretu'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, *Mevsuatu'l-fıkhiyyeti'l-Kuveytiyye*. 45 Cilt. Kuveyt: y.y., 1404/1983.

Yemenici-Güngör, Ahmet-Özcan. "Batı'da İslâmfobi Algısının İstatistiki Anlamı Üzerinde Eleştirel Bir Yaklaşım". *Turkish Studies Comperative Religious Studies* 13/9 (Bahar 2018), 293-313.

Yurdagür, Metin. *İslâm Düşüncesinde Fetret Kavramı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1998.

Zühaylî, Muhammed Mustafa. *el-Vecîz fi usûli'l-fıkhi'l-İslâmiyye*. 2 Cilt. Dimeşk y.y., 2. Basım, 1427/2006.